

Ушанова С.В.

**КОЗАЦТВО
БУДЖАКУ
XVIII-XIX СТОЛІТЬ**

НАУКОВО-ПОПУЛЯРНИЙ НАРИС

**Дніпро
«Середняк Т.К.»
2019**

УДК 94:355](477)«17/18»
У 93
ISBN 978-617-7822-07-2

© Ушанова С.В. Козацтво Буджаку XVIII-XIX століть. Науково-популярний нарис. – Дніпро: «Середняк Т.К.», 2019. - 72 с.

...Історія вчить, що ефективно те, що утверджує своє. А своє у нас – козацтво – спосіб життя вільної людини, яка із зброєю в руках захищала Богом дані їй вольності й права, зокрема право на свободу...

Укладачка - **Ушанова Світлана Валеріївна** - випускниця історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І.Мечнікова. Наукові інтереси – сучасне козацтво Південної України (Одеська, Миколаївська, Херсонська області, Автономна Республіка Крим). Автор книг «Сучасне українське козацтво на півдні Одещини» (2005, 2015), «Сучасне козацтво Білгород-Дністровщини» (2006, 2015), «Сучасне лицарство Задністров'я» (2007, 2015), «Задністровці. Нарис» (2008), «Сучасне козацтво Задністров'я. Довідник» (2010, 2013). Співавтор (із Тимофєєвим В.Я.) 11-томника (20 книг) «Архіви козаччини Задністров'я» (2003-2010), «Довідник козака Буджаку» (2009, 2010, 2011), 3-томника (5 книг) «Архіви козаччини Буджаку» (2011-2012), 5-томника (7 книг) «Архіви козаччини Одещини» (2010-2012), 12-томника (15 книг) «Лицарі України. Енциклопедія козацького руху Буджаку» (2005-2016), 3-томника «Час виховувати лицарів» (2010, 2015, 2017).

http://samlib.ru/u/uschanova_s_w/ E-mail:aveveo@ukr.net

ISBN 978-617-7822-07-2

© Ушанова С.В., 2019

Тридцятиріччю сучасного козацтва Буджаку присвячується.

ВСТУП.

В книзі висвітлюється історія діяльності козацтва межиріччя Дунай-Дністер (Буджак = Південноукраїнське Задністров'я) XVIII-XIX століть.¹

Вивчено і проаналізовано діяльність козацтва Буджаку цього періоду, відносин держави і козацтва, колізій цього процесу. Зроблено спробу зрозуміти місце козацтва в суспільстві й державі того часу. Сама логіка розвитку Буджацького козацтва диктувала структуру книги: таким ж чином йде огляд діяльності козацтва.

Підтверджуючи правоту Нобелівського комітету, який признає синусоїдальність розвитку виключно важливим відкриттям сучасної цивілізації, в останній час багато уваги приділяється історії козацтва, повторюючи на новому витку етногенетичної спіралі розвиток інтересу до витоків національної культури. Це характерне для етапу формування національної еліти, патріотичний настрій якої спрямований на обґрунтування української державності.

За своєю суттю український народ показав себе козацькою нацією з прогресивними козацькими звичаями і традиціями, українською національною ідеєю в козацькому варіанті. В українському народіві дух козацтва живе в способі життя, діяльності і поведінки, в розвитку козацьких форм самоврядування.

Активізація політичного життя під гаслом визволення України ініціювала відродження козацько-лицарських традицій в Україні, появи козацьких осередків та об'єднання їх в єдине Українське козацтво. Сприйняття козацтва як споконвічної сили, що виборювала волю України, призвела до масовості руху. Тому актуально вивчення процесу становлення сучасного козацтва, його мети, сутності козацького руху, місця його у розбудові сучасної України...

Чим більше уваги ми приділяємо подробицям, тим менше помічаємо речі принципів; тому-то ми стикаємося із великими труднощами, намагаючись у подіях минулого виділити важливе і значиме. Але укладачка сподівається, що їй вдалося уникнути загрози «переподобиць» й правдиво та безпристрасно висвітлити діяльність Буджацького козацтва того часу...

В кінці XVI століття козацтво зміцнюється і виділяється в окремий суспільний стан зі своєю особливою організацією з специфічними порядками й характером життя, з своїм центром. Тоді ж на території південно-східної України, яку захищала від татаро-турецьких загарбників місцева людність - козацтво, польські й українські магнати і шляхтичі почали закріпачувати населення, захоплюючи землі, на яких воно сиділо.

¹ Книга «Козацтво Буджаку XVIII-XIX століть» була написана та видана самодруком у 2008 році на основі матеріалу, що збирався для дипломної роботи. Автор навчалася в Одеському національному університеті на історичному факультеті (кафедра історії України, керівник дипломної роботи – д.і.н., професор Гончарук Т.Г.).

Для селянства, щоб не потрапити в панське ярмо, залишався один вихід: покозачитися, визнати владу козацьких старшин і разом з усім козацтвом, яке на той час уже створило свій центр – Запорозьку Січ, - вступити в боротьбу з панами за свої землі і право бути вільним хліборобом.

Оскільки козацтво створило свою військову організацію і свій центр, набуло великого досвіду боротьби проти ординців, мало своїх досвідчених ватажків, то, зрозуміло, воно й очолило селянську боротьбу проти польсько-шляхетського гноблення. У тодішніх умовах Запорізька Січ була козацькою республікою, своєрідним прообразом Української козацької держави, яка створилася в ході визвольної війни в середині ХУІІ століття під керівництвом Богдана Хмельницького.

Після ліквідації польсько-шляхецького режиму протягом 1648 р., встановлюється новий державний апарат, в Україні складається нова військово-адміністративна і політична система, формується українська національна держава, в якій адміністративний устрій складався на зразок Запорізької Січі – Гетьманська держава...

Населення Південноукраїнського Задністров'я (Буджаку) має давні козацькі традиції. Перша значна хвиля переселенців-козаків опинилася в Буджаку після 1710 року – це були мазепинці (мазепинська еміграція). До сьогодення їх нащадки мешкають у Старій та Новій Царичанцах, Козацькому. До речі, в цих селах на фронтонах дахів - дерев'яні чотиригранні прикраси у формі пернача – символи отамано-полковничої влади (у цьому будинку мешкає козак!).

Після руйнації Запорозької Січі (1775 рік) козацька маса розійшлася по величезних земельних просторах, зокрема й по півдню України, забравши з собою ті вільні думки, проти яких Катериною ІІ було влаштовано погром. Знищення основної організації українського козацтва, Наддніпрянської Січі, не завадило виникненню нових формувань такого типу.

Козаки розселилися в перші роки після виходу з Запоріжжя в Очаківській окрузі, на Березані, по Тилігулу, біля Хаджибею і Балти, у пониззі Дністра від Акермана до Бендер, в Буджаку, в дунайських гирлах – у Вилковому, Кілії, біля Тулчи й Галаца.

Приймаючи до себе козаків, Туреччина послаблювала позиції Росії на півдні. Козакам надавалася земля для заснування Січі в пониззі Дністра – в Кучурганах, Акерманському повіті, озброєння і коні. Але козацтво виявилось об'єктом політичної гри між Росією і Туреччиною (царський уряд Росії вимагав повернення козаків), тому було вирішено переселяти козаків Наддніпрянської (Акерман-Кучурганської) Січі за Дунай.

За час русько-турецької війни 1787-1791 рр. задунайські запорожці створили свою військову організацію і закріпилися на певний час в гирлі Дунаю та розмістили свій Кіш (Задунайська Січ) в Дунавцях – в Катирлезі (Очаківська округа відійшла до Росії), а також в місцях нижче Старої Кілії на острові.

Протяжність південних кордонів Російської імперії була відома не тільки козацтву на Україні. Запорозькі козаки, що розходилися по великих південних просторах, зустрічались тут з представниками некрасівських та донських козаків.

Поступове переселення їх на Буджак почалося ще з 1709 року (після поразки повстання донських козаків під проводом К.Булавина), а далі один з повсталих отаманів – Г.Некраса привів своїх козаків із сім'ями з Кубані. Переселення мало два потоки: один йшов в Анатолію, другий – в Дунайську дельту. З'явилися некрасівці і в пониззі Дністра. Тікали за Дунай і донські козаки. Частина їх лишилася в Буджаку після російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Сучасні поселення некрасівців – Вилкове (стара назва - Липованське), Приморське (стара назва Жебріяни) Кілійського району Одеської області, Кислиця, Муравльовка, Стара та Нова Некрасівки Ізмаїльського району Одеської області, Тучков (район міста Ізмаїл; у ХІХ ст. – один з головних центрів старообрядництва в Європі).

В середині серпня 1787 року розпочалася друга за царювання Катерини ІІ війна з Туреччиною. Османська імперія прагнула повернути Крим, приєднаний до Росії у 1783 р. Російська імперія, з свого боку, мала на меті утвердитися в Північному Причорномор'ї і розширити свої володіння в цьому районі і на Південному Кавказі.

З початком війни російське командування відчуло гостру потребу у збільшенні свого військового контингенту, особливо за рахунок бійців, що добре знали театр воєнних дій і противника та бойові якості яких були загальновідомі. Тому уряд змушений був звернутися до колишніх запорожців, які лишилися в Україні. Восени на базі утвореного у 1783 р. полку запорозьких козаків (один з заходів російського уряду, спрямованих на повернення задунайських козаків до Росії) почалося формування козацького війська. Указом від 22 січня 1788 р. воно одержало назву Війська вірних козаків, на противагу «невірним» задунайським запорожцям. Очолили його колишні запорозькі старшини. Кошовим було призначено Сидора Білого, суддею Антона Головатого, кіннотою командував Захар Чепіга.

Незабаром за героїзм і мужність, виявлені у боях в Причорномор'ї, в тому ж 1788 р. воно було перейменовано в Чорноморське козацьке військо.

Ще в ході війни, в 1790 р., Кіш Чорноморського козацького війська розділив територію між Бугом і Дністром, яку заселяли козаки, на три полкових паланки (окружні управління) – Подністрянську, Березанську, Кінбургську (тепер Одеська, Миколаївська та Херсонська області). Вони очолювалися призначеними Кошем старшинами і паланковими полковниками. Кожна паланка включала в себе декілька козацьких поселень.

На території, яку займала Подністрянська паланка, виникли поселення чорноморців по Дністру: Біляєвка, Калаглія, Кучургани, Глинна, Чобручи, Незавертай, Голоківка, Аджидер, Яська та багато

інших. Крім того, виникло багато хуторів і поселень при риболовецьких заводах, по річках та лиманах. Центром козацького краю і паланки стала Слободзея. Тут знаходилася військова резиденція.

На початку XIX ст. відносини між Росією та Туреччиною настільки загострились, що привели до війни 1806-1812 рр. В листопаді-грудні 1806 р. російські війська оволоділи Бессарабію, за виключенням Ізмаїла. Вихід в цей район поставив перед російським командуванням питання про взаємовідносини з біглим сюди українським і російським населенням і задунайськими запорожцями. Зокрема, у фортеці Браїлів, що була оточена російськими військами, знаходилося до трьох тисяч дунайців. Генерал-лейтенант О.Ф.Ланжерон, який командував корпусом на Дунаї, писав в січні 1807 р., що задунайські козаки можуть «наносити шкоду більш, ніж турки і татари». Тому російське командування вжило низку заходів, щоб залучити задунайських запорожців на свій бік, обіцяючи їм всі пільги, якими користуються чорноморці на Кубані. Все це мало певний ефект. Збігле населення було зацікавлене в легалізації свого положення, а задунайські запорожці опинилися в районі дій російської армії.

Враховуючи успіхи у формуванні волонтерського полку з задунайських запорожців і збіглого українського населення, було вирішено створити Усть-Дунайське козацьке військо. 20 лютого 1807 р. Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо було офіційно затверджено указом Олександра I.

Уряд, зацікавлений у швидкому заселенні новоприєднаної Бессарабії, дозволив усть-дунайцям селитися в Придунайських степах на правах колоністів. На протязі 1815-1817 рр. в Бессарабію з-за Дунаю вийшло кілька груп козаків, які разом з усть-дунайцями оселилися в Ізмаїльському повіті, заснувавши в 1818 р. с.Дракуля (тепер с. Трудове Кілійського району Одеської області). Незабаром тут нараховувалося вже 45 козацьких родин. В 1820 р. друга група усть-дунайських козаків і задунайських запорожців, незважаючи на опір земської поліції, в кількості 38 родин оселилася в Акерманському повіті, заснувавши с.Акмангіт (тепер с.Білолісся Татарбунарського району Одеської області). Частина задунайців у 1823 р. переселили в Ізмаїльську колоністську округу, де засновано с.Новопокровське (тепер с.Покровка Ізмаїльського району Одеської області). У зв'язку із збільшенням населення в Акмангіті частина задунайських запорожців і усть-дунайських козаків перейшла на нове місце в Акерманському повіті, де в 1827 р. заснувала с.Старокозаче (тепер в Білгород-Дністровському районі Одеської області).

Створення на Дунаї Нової січі, як про це пішли чутки в Україні, викликало серед селянства надії на відродження козацтва. Це призвело до значних втеч населення до Дунайської Січі, що прискорило ліквідацію війська.

Після ліквідації Усть-Дунайського козацького війська переважна більшість козаків лишилась в Бессарабії. Усть-дунайці та задунайські запорожці, які переселялися до них, на протязі 20-х рр. неодноразово

зверталися до державних установ з домаганням створення в краї козацького війська, з центром в с.Акмангіт.

Російсько-турецька війна, яка розпочалася в 1828 р., пожвавила клопотання козаків. Ці прагнення співпали з намаганням командування збільшити військовий контингент Дунайської армії. В червні 1828 р. уряд дозволив сформувати в Акерманському повіті Бессарабії козацьке військо, яке одержало назву Дунайського (з 1856 р. Новоросійське; проіснувало до 1869 р.), з усть-дунайців, задунайських запорожців, що оселилися в Бессарабії до 1828 р. До війська були зараховані села Акерманського повіту Акмангіт (Білолісся), Старокозаче і Волонтирівка (тепер у районі Штефан Воде Молдови).

В 1836 р. до війська були приєднані села Михайлівка, Костянтинівка, Новотроїцьке, Миколаївка, засновані відставними солдатами, та село Петрівка, в якому мешкали селяни-переселенці з Курської губернії (тепер в Білгород-Дністровському, Кілійському, Саратовському районах Одеської області). Через три роки були приєднані заселені циганами села Фараонівка та Каїри (останнє – с. Крива Балка; обидва в Саратовському районі Одеської області).

За Паризьким миром 1856 р. частина козацької території з станицями Миколаївка та Новотроїцька відійшла до Молдавського князівства. Замість цих земель війську було дозволено придбати у поміщика К.Зіро селище Байрамча, незабаром перейменоване в Миколаївку-Новоросійську.

Центр управління війська розміщувався в станиці Волонтирівка. Однак в зв'язку з тим, що в цій станиці не було необхідних помешкань, військове правління до 1856 р. знаходилось в Акермані (нащадки козаків живуть в місті й дотепер). Після придбання військом Миколаївки-Новоросійської воно переїхало в цю станицю. В середині 60-х рр. там знаходились майже всі головні військові установи: шпиталь, головний військовий храм св. Миколи Чудотворця, поштова станція та училище.

Дунайське військо мало нести прикордонну службу по Дунаю, Пруту та по Чорноморському узбережжю до Дніпра, внутрішню службу в Бессарабській та Херсонській губерніях, утримувати гарнізони в Ізмаїлі та Акермані. Притягувалися вони для виконання й інших завдань.

В 1856 р., 11 липня, в зв'язку з відторгненням від Росії за Паризьким миром дунайської частини Бессарабії, військо було перейменовано в Новоросійське. З цього часу воно несло кордонну службу на лінії Болград-Татарбунари і далі по Чорноморському узбережжю. Козацькі гарнізони з'явилися в Руській Іванівці, Удобоному, Козацькому, Турлаках, Папушойях (Переможному) Білгород-Дністровського району Одеської області. У грудні 1868 р. в зв'язку з загальною реформою козацьких військ Новоросійське козацьке військо оголошувалося ліквідованим. Це було останнє козацьке військо на терені сучасної України.

01. БУДЖАК (межиріччя Дунай-Дністер – Південноукраїнське Задністров'я).

Загальна характеристика. Буджак (старослов. Куть, рум. Вугеас, гаг. Висак, тур. bısak – «вугол», «кут», «закуток», що є перекладом словянської назви, також іноді Аккерманщина) – в XVI-XVIII ст. історична область на півдні Бессарабії, що займає південну частину між гирлами Дунаю, Дністра, на сході омивається водами Чорного моря. Включає в себе частину дельти Дунаю. Історично є частиною більш великого, переважно степового макрорегіону, відомого як Північне Причорномор'є. Включає в себе південні райони Молдови та південно-західну частину Одеської області України. Характеризується пістрявим національним складом. Один з найсвоєрідних регіонів сучасної України у мовному, культурному та географічному відношенні. Загальна площа 12,4 тис. км².

Етимологія назви регіону сходиться до турецького слова буджак (вугол) – така назва степової території, що лежала між турецькими фортецями Ізмаїл, Бендери, Аккерман (сьогодні Білгород-Дністровський). Альтернативна назва регіону - Аккерманщина сходиться до турецької кальки слав'янської назви найбільшого міста регіону Білгорода-Дністровського (від Біла фортеця) IX-XII ст.

У античні часи Буджак був заселений фракійськими племенами.

VI ст. до н.е. на ці терени просуваються скіфи зі сходу. IV ст. до н.е. до Бессарабії з правого берегу Дунаю переселяються гети та даки.

106 р. Після воєн даків з Римом їхня держава була включена до римської провінції Дакія. У III-VI ст. до Бессарабії переселялися племена готів, слов'ян, гуннів, болгар, аварів. В ранньому середньовіччі Буджак та Ногайські степи населяли уличі та тиверці.

IX-X ст. південна частина Бессарабії (Буджак) перебувала у складі Болгарського царства, однак після походів Святослава на Дунай Бессарабія потрапила під владу київських, пізніше галицько-волинських князів. У південній Бессарабії (Буджаку) кочували печеніги та половці. У XIII ст. тут оселяються татари.

У XIV-XV ст. терени південної Бессарабії були відвойовані у татар правителями Молдавського князівства. У XV ст. на територію Бессарабії проникають війська Османської імперії.

В XVI-XVIII ст. регіон займала Буджацька (Аккерманська/Білгородська) орда, представники якої – кочові тюрки-єруки прийняли іслам й були лояльні до Кримського ханства та турецького султана й постійно конфліктували із запорозькими козаками. В результаті змішування кількох кочових тюркомовних племен між вустями Дністра та Дунаю до початку XVIII ст. склався місцевий татарський етнос – буджацькі татари.

Буджак входив до складу Османської імперії до 1812 року. 3 травня 1812 року, згідно з Бухарестською мирною угодою між Росією та Туреччиною, Буджак відійшов до Російської імперії, де перебував до січня 1918 року. У Російській імперії назва Буджак використовувалася для опису південної степової частини Бессарабської губернії, яка, у свою чергу входила до більш великого історико-етнографічного регіону Новороссія. У лютому 1918 року Буджак анексувала Румунія і до 1940 року він входив до її складу.

У 1940 році Буджак визволений радянськими військами і, відповідно до пакту Молотова-Ріббентропа, відійшов до СРСР. Після цього був поділений на 13 адміністративних районів, з яких 7 серпня 1940 року була сформована Аккерманська область. З 7 грудня 1940 року Буджак входив до складу Ізмаїльської області. З 19 липня 1941 року до 25 серпня 1944 року територія Ізмаїльської області захоплена румунськими та німецькими військами. В серпні 1944 року Буджак був визволений Червоною Армією від румунських загарбників. 15 лютого 1954 року, у зв'язку зі скасуванням Ізмаїльської області, територія Буджаку увійшла до складу сучасної Одеської області.

Для Буджаку характерний рівнинний рельєф та степовий ландшафт, клімат посушливий. Не зважаючи на наявність комплексу великих прісних водойм (озера

Кітай, Кагул, Ялпуг, Катлабуг та ін.), територія характеризується нестачею водних ресурсів. Для морського узбережжя Буджака характерна наявність низки великих солоно водних і солонуватоводних лиманів (Алібей, Сасик, Бурнас, Шагани та ін.). Також на узбережжі є багато лиманів повністю або частково відгороджених від моря піщано-раковинними пересипами.

Річкова мережа Буджаку належить басейнам Чорного моря, Дністра, Дунаю. Головні ріки – Дунай (із Кілійським гирлом), Дністро (із притокою Кучурган). Дельта Дунаю та плавні Дністра місцями заболочені. Значні річки мають велике господарське значення для судноплавства, зрошення та отримання електроенергії. Довжина лиманних і морського узбережжя від гирла реки Дунай до Тілігульського лиману досягає 300 км.

Буджак здавна відомий своїм строкатим етно-мовним складом в цілому. Ни один із етносів не складає в Буджаку більшості, причому доля українців в ньому (40%) майже вдвічі нижча, ніж по країні в цілому (78%) і в півтора рази нижче, ніж в Одеській області зокрема (60%). Підвищена частка болгар, молдован, гагаузів; частка етнічних росіян відповідає загальноукраїнській. У XIX та XX ст. значну частку населення Буджаку склали німецькі колоністи, жили швейцарці. Зараз німців майже немає. В регіоні зберігається невеликий ареал компактного поселення албанців-арнаутів (0,4% від всього населення).

За переписом 1989 року в українській частині Буджаку проживали: українці (35,8%), болгари (24,8%), росіяни (17,7%), молдавани (15,2%), гагаузи (4,6%), інші (1,9%).

За переписом 2001 року в українській частині Буджаку проживали: українці (40,2%), болгари (20,9%), росіяни (20,3%, російське населення переважає у містах і зокрема складає більшість населення міста Ізмаїл), молдавани (12,6%), гагаузи (4,1%), інші (1,9%). Всього населення – 617,2 тис. чол. (українці – 248 тис. чол., болгари – 129,0, росіяни – 124,5, молдавани – 78,3, гагаузи – 24,7, інші – 12,7).

Історичний екскурс. Буджак – один із найскладніших і найцікавіших територій України з точки зору історичного минулого, етнічного складу та наявності інтересів ближніх і не дуже ближніх держав.

Цей регіон в свій час зіграв дуже важливу роль в геополітичній грі великих держав, які у вирі недавніх подій ніби-то підзагубили своє колишнє значення. Це «знецінення» чисто зовнішнє, оскільки бурхливі води повернуться в своє русло і тоді ці держави знову повернуться на перший план світової геополітики. Знаменно, що мовою татар - ногайців, топонім Буджак означає «кут», а може ... «забутий кут»? У давнину, батько географії Страбон, називав ці землі «гетського пустелею», а в Середні століття, сучасники включали їх в т. зв. «Дике поле», або «Великий степ», який простягався від «Угорської пушти» (Панонії) - на заході, до пустелі Гобі - на сході. Такі невітніші відгуки були дані місцевості не просто так. Регіон не тільки виділяється надзвичайної убогістю рослинного і тваринного світу щодо Європи взагалі, але й відсутністю корисних копалин та інших природних ресурсів. Питна вода тут зустрічається рідше, ніж в інших справжніх пустелях.

Виникає запитання: чому такий бідний регіон був яблуком розбрату великих держав протягом стількох століть. У чому секрет того, що великі імперії чіплялися за цю бідну землю з таким завзяттям, навіть коли перебували в агонії? Наведемо лише деякі факти, які неминуче викличуть деякі питання: Стародавні греки створили низку колоній і емпорій (торгових факторій); Римська імперія витратила колосальні кошти, щоб забезпечити контроль над цією зоною, де перед степовиками - кочівниками не було ніяких природних перешкод - відомо, що Траянові вали були зведені в цій місцевості, прямо в чистому полі; Візантії, навіть відступивши під натиском тюркських болгар, ще сто з гаком років утримували укріплену гарнізонами лінію на Дунаї, яка була відділена від основних імперських земель смугою в кілька сотень кілометрів; Варязькі конунги Київської Русі і князі Галицько - Волинського князівства

провели безліч військових кампаній, щоб встановити контроль над цим регіоном; Найжадібні і розважливі купці середньовічної Європи - генуезці будували на морському узбережжі Буджака фортеці і замки, які виявлялися об'єктом постійних набігів кочівників; Відносини між Угорським королівством і Молдавським князівством були на тривалий термін також зіпсовані через ці землі; Військові зусилля Близької порти були спрямовані на захоплення і утримання фортець Кілія і Четатя Албе, хоча інші фортеці та міста Молдавського князівства, були і багатші й більш процвітаючі - щоб максимально забезпечити нові райі, султани дозволили ногайським татарам утворити в цих степах Буджака якусь подобу ханства - «татарлик»; У експансіоністських планах Російської імперії Буджаку приділялася особлива увага - для досягнення своїх цілей, Росія пішла навіть на порушення договорів з Молдавським князівством і Османської портою - назва «Буджак» вкоренилося тільки з окупацією Дністровсько - Прутського межиріччя Російською імперією в 1812 році - до тих пір, навіть у російських джерелах, цей регіон називався Бессарабія - поширення назви на все межиріччя було спробою з боку Росії виправдати анексію території, на яку вона не мала, за поглядами румунських-молдовських істориків та діячів, жодного історичного, етнічного або юридичного права; Після Кримської війни англо-франко-італо-турецькі переможці особливо наполягали на повернення Буджака Молдавському князівству; Таку ж наполегливість проявила Російська імперія, коли в результаті російсько-турецької війни 1877-1878 років, відібрала у свого союзника Румунії, три южнобессарабських повіту - заради цього вона пішла на нерівний територіальний «бартер» з кількісної точки зору - Добруджа (за площею) замість Буджака; Після реаннексії Бессарабії в 1940 році, Москва вдалася до самоправного включення Південного Буджаку (разом з дунайськими портами і містом Четатя Албе) до складу Української РСР - у 1947 році Румунію змусили поступитися островом Зміїним - цей, до недавньої пори, безлюдний скелястий острів, був облагороджений - на ньому з'явилися мешканці, хоча навіть питну воду доводиться завозити з материка - з флори і фауни тут присутні лише лишайники і змії - вони дали назву острову.

Відповідь на всі ці питання можна дати тільки один - важливе стратегічне значення даного регіону. Сталін називав геополітику фашистської наукою, але анексувавши Бессарабію і Північну Буковину, перекроївши адміністративні кордони регіону на користь України, він керувався саме геополітичними міркуваннями. Найефективніший метод, що використовують в геополітиці - це системний підхід. Він дозволяє виявити географічні, демографічні, історичні, економічні та іншого порядку фактори, які наклали свій відбиток на геополітичний вигляд регіону.

Буджакський регіон на даний час розділений між Республікою Молдова і Україною. Він становить нерівносторонній п'ятикутник, чотири сторони якого позначені водами Прута, Нижнього Дунаю, Чорного моря і Дністра, а п'ята (північна), сторона не має чіткої географічної прив'язки, але можна провести уявну косу лінію, яка проходить приблизно вздовж південної кромки колишньої зони Кодр - починаючи від Прута, південніше кодров, Тігеч і до Дністра, трохи північніше Кеушан.

Зона, що розташована між Дністром і Південним Бугом (Буго-Дністровська Молдова) - звана в румунських історичних джерелах Олат (округом) Вози або просто Возіан, являє собою майже точну копію Буджака. На деяких старих російських картах вся територія між нижньою течією Дунаю, Прута і Південного Буга називалася Бессарабія.

Рельєф Буджака не надто балує погляд різноманітністю форм. Регіон представляє собою хвилясту рівнину, подекуди всипану пологими пагорбами, яка наближаючись до моря, стає пласкою. Ґрунти тут набагато бідніші, ніж в інших частинах Бессарабії. Через посушливий клімат і близькість моря рівень засоленості високий і солончаки зустрічаються часто. У середні віки на узбережжі можна було зустріти піщані дюни. Римський поет Публій Овідій Назон, засланий божественним Октавіаном Августом в Томі, підтверджує погану славу регіону в очах римлян, які

звикли до більш м'якою і різноманітною природою. У своїх елегіях, написаних на засланні, Овідій описує ці краї в найпохмуріших тонах.

Флора представлена переважно травами. Деревя зустрічаються рідко, у вигляді гайків або окремих екземплярів. Ліси зустрічаються лише в річкових долинах. Місцевість дуже підходить для екстенсивного скотарства (особливо овець і кіз, які невибагливі в утриманні). Дика фауна представлена звичайними для степової смуги видами. Буджак, що межує з трьома річками, відчуває хронічну нестачу питної води, будучи в цьому відношенні однієї з найбільш посушливих зон в Європі. «Внутрішні» річки, що протікають по степу з Півночі на Південь, насправді являють собою пересихаючі влітку струмки. Навіть нечисленні озера відрізняються підвищеним вмістом солі, а деякі з них просто перенасичені сіллю. У середні століття тут випарювали сіль, яка була одна з головних статей експорту Молдавського князівства.

Економіка регіону відповідала географічному положенню, наявним ресурсам та природно-кліматичним умовам. Зрозуміло, в першу чергу мова йде про скотарство (переважно вівчарство). В епоху середньовіччя Буджак поставляв на ринки Стамбула баранні шкури, каракуль, шерсть меріносів і баранину. Придатні для випасного скотарства умови здавна привертали до регіону кочові степові народи. Рибальство було основним промислом населення, що проживає на берегах річок, озер, лиманів, морському узбережжі, лиманських плавнів (які називаються «гьолами»). Торгівля солоні і копченої рибою була важливим джерелом доходів для господарською казни і населення регіону. У долинах річок розвивалося землеробство, представлене культурними злаками, овочівництвом і виноградарством.

Гирла Дунаю, Прута, Дністра і Чорноморське узбережжя сприяли розвитку морської та річкової торгівлі - в ті часи переважало прибережне каботажне плавання на малотоннажних судах (галерах і фелюгах), а річки були набагато повноводніші і глибші. Відносно мала глибина лиманів і річок не була серйозною перешкодою для подібного виду плавання - тому порти регіону були серед найбільших і процвітаючих в Чорноморському басейні. Заняття і промисли мали етнічний поділ. Місцеве населення займалося в основному землеробством, скотарством, річковим і озерним рибним промислом. Кочівники займалися виключно скотарством, а греки займалися морським рибним промислом. Торгівля була «поділена» між греками, вірменами і генуезцями. Починаючи з XIX століття, її фактично монополізували євреї.

В даний час в етнічному відношенні Буджак представляє дуже строкату картину, але цей «поліетнізм» був створений штучно, тобто він є наслідком державної політики, спрямованої на створення етнічного різноманіття населення, за рахунок місцевих етносів.

Гето-даки були найдавнішим населенням цих місць; це зафіксовано документально в історичних джерелах. «Батько» географії Страбон писав про них, як про уродженців цих місць. Гети належали до північної гілки фракійців, що населяють майже весь Балканський півострів. У спеціальній літературі досі дебатується питання про ідентичність гето-даків. Одне, безсумнівно, якщо навіть ці два етноніма позначали два різні народи, вони все ж настільки були близькородинними, що деякими авторами сприймалися як один. На морському узбережжі, в колоніях і торговельних емпоріях проживали греки, які намагалися зберігати мирні відносини з місцевим войовничим населенням. Між гето-даками і грецькими колоністами йшла жвава взаємовигідна торгівля. В еллінську і елліністичну епохи античного Причорномор'я, до Буджакський степ потрапили кочівники скіфи, яких відносять до іранської мовної сім'ї, за ними послідували родинні скіфам племена сарматів, які вступили в контакт (втім, не дуже дружній) з «Рах Романа» («Римським миром»). Протягом декількох століть Дністровсько-Прутське межиріччя служило притулком бастарнам. Це був конгломерат окремих древньогерманських племен, основний масив яких населяв землі між Ельбою і Рейном.

Починаючи з III століття від Р. Х. греко-римський світ до самих своїх основ був порушений набігаючими хвилями степових кочівників. Зрештою, протягом цілого

тисячоліття, кочівникам вдалося знищити обидві імперії, що виникли на руїнах «Римського миру» - західноримську і східноримську, яка відома і як Візантія. Буджакський коридор стає тим шляхом, через який кочівники Великої степу йшли на приступ рубежів Римської імперії. Ця облога була найтривалішою за всю історію людства. З початком епохи Великого переселення народів пов'язана і перша поява в цьому регіоні болгар та огузів. За тисячі кілометрів від Дністровсько-Прутського межиріччя, десь між пустелею Гобі і Алтаєм, знаходиться стародавня батьківщина всіх тюркських народів. Їхні предки займалися скотарством, яке в ту пору було екстенсивним, і вимагало наявності обширних пасовищ. Будь-яка посуха або зростання чисельності населення викликали відцентровий їх вплив на землі сусідніх племен. Таким чином, виникала ланцюгова реакція, схожа з цунамі - чим більше ця вбивча хвиля віддаляється від епіцентру землетрусу, тим потужніше і руйнівніше є її сила.

У IV столітті з цього степу піднялася хвиля цунамі, яка розтрощила все на своєму шляху від підніжжя Алтаю до Підгір'я Альп. Мова, звичайно ж, йде про гунів Аттіли, прозваний сучасниками «бичем Божим». Взагалі-то, власне гуни становили лише ядро цих кочівницьких орд, яким вдалося протаранити римський лімес, який до цього успішно стримував протягом більше двох століть неприборканий натиск німецьких племен. Серед безлічі більш-менш добровільних гунських союзників, виявилися й болгари та огузи. Однак, вони були одними з багатьох. Після поразки на Каталаунських полях в 451 році по Р. Х. і смерті Аттіли в 453 році, мегаімперія гунів розпалася, і тюркські кочівники відійшли в степи і пустелі Центральної Азії. Болгари повернулися на велику європейську сцену в VI столітті, заснувавши на території сучасної України Велику Болгарію (згодом під тиском із сходу переселившись на Балкани), а огузи (гагаузи) лише в IX столітті, змішавшись згодом в північно-східній Болгарії – Добруджі (регіон Варна-деліорман-Лудогоріє) із печенегами та куманами (половцями) та прийнявши православ'я (це врятувало їх – вчорашніх ворогів – від взаємного квазітотального винищення) – взаємоасимілювалися. Лінгвістичні та расові відмінності перешкодили їх розчиненню в оточуючих народах (слов'янських болгар, візантійських греків і південнодунайських молдован-румунів).

Через Буджакський степ пройшли не тільки тюрки, а й інші племена, які належали до інших сімейств і мовних груп. До приходу гунів тут панували готи, алани були іраномовними, а угорці відносяться до угро-фінської групи. Вони прийшли з Зауралля - місцевості під назвою Югра, тут вони знайшли свій кочівницький рай - Ателькузу або Етелькузу - так називали мадяри північнопричорноморські степу між Дніпром і Дністром, до свого навали в 898 році на Паннонська рівнину, але були вигнані звідти тюркськими болгарами. Тим більше, слов'яни, які проходили по цих місцях на своєму шляху до Цесарограда і поготів не були тюркомовними. Крапку над «і» в цьому вирі поставили татари - монголи. У 1241 році орди на чолі з Батием прорвалися в Центральну і Південно-Східну Європу, залишаючись в нашому регіоні до середини XIV століття; тоді ж ці землі відвоювало Молдавське князівство. Навали з Азії припинилися з моменту появи вогнепальної зброї, яка майже звела нанівець переваги кочівнической кінноти перед пішим військом.

В XVI столітті після захоплення турками фортець Кілія і Четатя Албе, послідувало переселення в Буджак татар–ногайців (перед цим була невдала спроба Петра Рареша – молдавського господаря – скинути османське ярмо). Ногайці перебрався в Буджакського степ, в якому раніше не бували і залишили після себе безліч топонімів - Кіоселія, Ермоклія, Мінжір, Капаклія, Тараклія, Коштангалія, Кочул, Казаклія і т. п. Після російсько-турецької війни 1806-1812 рр. ногайські татари перебрався за Дунай - в Добруджу. У 1812 році в степу Буджацькому не залишилося жодного татарина. Тюркські кочівники різних племен, які пройшли через Буджак, на своєму шляху у багатші області, практично не брали участі у формуванні молдавського та румунського етносу (з причини релігійних відмінностей). Їх присутність відчувається лише в топоніміці регіону - сучасного Буджака та прилеглих

територій - (географічні назви - до вищезазначених додамо Конгаз, Крокмаз, Талміз, Комрат, Баурчі, Чок Майдан, Дезгінже, Жолтан, Бешалма, Чадир, Етулія, Чішмікію, Кубей, Ялпуг, Сасик, Тузла, Картал, Садик, Анадолу, Муса і т. д.). Ці села населені молдаванами (Ермоклія, Мінжир, Капаклія, Тараклія - Кеушень, Коштангалія, Капаклія, Кочул, Крокмаз, Талмаза, Картал, Анадолу, Садик), болгарами (Тараклія, Кіоселія), гагаузами (25 населених пунктів з татарськими назвами і села зі змішаним румуно-слов'янським населенням (Муса, Тузла та ін.).

Вважається, що після того, як у правління Ауреліана римляни залишили Дакію, першими жителями Дністровсько - Прутського межиріччя стали східнослов'янські племена уличів і тиверців (є згадки, що уличі не були слов'янами, а тиверці, за свідченням російських літописів, були двомовними), але археологічних пам'яток, що свідчать про присутність слов'ян у Бессарабії взагалі, і Буджаку зокрема, дуже мало. Що стосується корінного населення - їхня присутність в регіоні простежується безперервно на всьому протязі відомої історії, про що свідчать археологічні джерела, і змушені визнати дослідники.

З релігійної точки зору, протягом століть, в Буджаку склалася парадоксальна ситуація. Цей, один з найрізноманітніших в етнічному відношенні регіонів Європи, в плані конфесійному являє собою дивовижну монолітність. Абсолютна більшість віруючих належать до Православної церкви. Це явище виникло не природним чином (мається на увазі добровільне прийняття Православ'я), а в силу державного втручання. Мова йде про результат переселення мусульманського населення з краю, після 1812 року, за наказом турецького султана і халіфа (духовного лідера всіх мусульман сунітського толку), повернення німців - лютеран «nach Vaterland», на історичну батьківщину, згідно з домовленістю між СРСР та гітлерівською Німеччиною, в 1940 році. Євреї іудейського (мозаїчного) віросповідання, яких було особливо багато після XVIII століття, масово емігрували до Палестини, пізніше в Ізраїль чи на Захід в 80-90-ті роки минулого століття. Частина з них була депортована в табори губернаторства Трансністрії (за активну участь у збройних виступах проти румунської держави в міжвоєнний період). Деяка частина євреїв була депортована Сталінін до Сибіру в 1940 і 1949 роках, під час колективізації і т. зв. «Кампанії по боротьбі з космополітизмом». Про період, що передував III століттю, коли населення краю прийняло християнство, було написано достатньо. Місцеві гето-даки поклонялися Замолксісу, кочівники, які здійснювали періодично навали – були язичниками. Їх культу містили елементи тотемізму, анімізму і магії, про що свідчать археологічні матеріали, виявлені в їх могильниках (наприклад - скіфські кургани). Християнізація Дакії почалася з апостольською місією Святого Андрія Первозванного, який згідно християнської традиції, проповідував у цих місцях Євангеліє, майже відразу ж після Воскресіння Спасителя. Хвилі кочівників з Центральної Азії майже не залишили слідів і з причин релігійного порядку. Вони, на відміну від місцевих мешканців, не були християнами, тому й мови не могло бути про взаємну асиміляцію.

Античні греки дуже добре зрозуміли економічне і геополітичне значення регіону, і створили тут кілька колоній і емпірії (торгові факторії) серед яких найважливішими були Тіра в гирлі Дністра, і Ольвія в гирлі Південного Бугу. З портів регіону, в мегаполіс, що розкинувся на берегах Босфору, в Левант та Італію, відправлялися суда завантажені зерном, сіллю, в'яленої та копченої рибою, шерстю, медом, воском, дорогоцінними хутрами, сухофруктами, винами, сукнами і тканинами, будівельним лісом. Зворотню суда привозили різні ремісничі товари, як то: вироби з дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння, дорогі сукна і тканини, а також вина з Греції, Кіпру, Італії, прянощі та інші товари, призначені багатим верствам населення (Тараба, Пілат). Що стосується інших соціальних верств населення (в першу чергу маються на увазі селяни - коматі), вони вели натуральне господарство і з ринком були мало пов'язані.

Буджацький степ являє собою вузький коридор, обмежений на півночі однойменної височиною, а на півдні - Дунаєм і Чорним морем, через нього відкривався широкий вихід на Береганскую рівнину, а через карпатські перевали, на Паннонська рівнину і альпійські перевали в Італію, до жаданої мети всіх завойовників того часу - Риму. У місці, названим «Залізними воротами», Дунай ніби «стиснутий» скелями і міг бути порівняно легко перейдений кіннотою кочівників. Звідси, а також і з бродів в нижній течії річки, відкривався оперативний простір для дій проти другого Риму – Константинополя. Той, хто володів гирлами Дунаю, міг без особливих зусиль тримати під контролем торгівлю між Сходом і «Рах Романа» («Римський світ»). Вісь Дунаю представляла собою зручний шлях для проникнення в серці Європи. Річковий флот з плотів або видовбаних в цілісному стовбурі човнів, не вимагав особливих знань в області кораблебудування або штурманському справі. Тим більше, що сама Дунайська долина могла бути пройдена кінними кочівниками і Сходу на Захід і назад. Як ми вже відзначали, з причини природно - кліматичних умов, які були схожі на умови пустель Центральної Азії, сучасники прозвали степовий регіон Бессарабії - «гетського пустелю» - по етноніму її корінних жителів. Ці суворі умови підходили кочівникам - завойовникам, яким було не звикати до нестачі води і більш ніж убогої їжі.

Історична традиція і археологічні дані підтверджують той факт, що гетська пустеля входила до держави Бурбесті - - вождя гето - даків, яка простягала свої межі до середньої та нижньої течії Південного Бугу. Античні грецькі поліси були занадто роздроблені з політичної точки зору, і занадто слабкі у військовому відношенні, щоб повністю контролювати цей регіон. Вони воліли засновувати на морському узбережжі колонії і емпірії, у місцях укритих від негоди - у лиманів і заток. Усвідомлюючи свою військову слабкість, грецькі міста шукали покровительства і захисту у племінних вождів варварів (в нашому випадку, такими були гето-дакі). Перський цар Дарій I, син Гістаспа, спробував атакувати племена скіфів, які були ворожі його державі, і які населяли степи Північного Причорномор'я. Він перейшов Дунай і наступав в глиб гетської пустелі. Суворий клімат, нестача води і вороже оточення (скіфи застосовували по відношенню до загарбників тактику «випаленої землі») змусили перського «царя царів» (шахіншаха) повернутися додому, хоча він вже перейшов Дніпро і навіть Дон.

Більш явна експансія в регіоні проводилася з моменту виникнення Македонського царства, і особливо Олександром Македонським і його діадохами. Великий цар Македонії відмінно розумів стратегічне значення регіону, але через нестачу часу, (як відомо, він помер у розквіті років) йому так і не вдалося здійснити експансіоністські плани в цьому регіоні. До його імперії були приєднані лише землі, що лежать південніше Дунаю, а також гирла. Його єдина експедиція північніше цієї річки, проходила набагато західніше (на території сучасної Олтенії) і була спрямована проти гетів, які надали допомогу своїм побратимам з-за Дунаю (фракийцям - трибаллам), повсталим проти македонців). Те, що в Олександра були наміри підкорити і північнопричорноморські землі, видно з дій його діадохів. Так, в той час, коли Олександр воював з перськими військами Дарія II в Азії, намісник Причорноморської Фракії Зопіріон зробив військову експедицію проти Ольвії (грецької колонії в гирлі Південного Бугу, званого греками Гіспанісом), пройшовши через гетську пустелю (Буджак). На зворотному шляху, коли македонці збиралися переправитися через Дунай, на них напали гети. Зопіріон поліг на полі бою, а його військо було знищено.

Наступні спроби вжити Лисимахом (300; 299 і 292 роках до Р. Х.) виявилися невдалими. Гето-даки нав'язали ворогові тактику партизанських дій і «випаленої землі». Після двох невдалих кампаній сам Лисимах був полонений гетами царя Дроміхета. Гетський цар простив македонського діадоха, і навіть, як пише Павсаній, видав за Лисимаха свою дочку. Цей шлюб був «політичним». Вождь «варварів» розумів, що македонці ніколи б не пробачили йому страти діадохи. Хоча вони й були

«самими відважними і справедливими серед фракійців» (як охарактеризував їх Геродот), гети не могли встояти а сутичці з усією світовою імперією Олександра.

Великий вождь Дакії Бербіста об'єднав в одне державне формування всі племена гето-даків, щоб усунути небезпеку, яка виходила від Риму. Знаменита грецька колонія Ольвія, яка спробувала протистояти Бербісти, була взята штурмом і спалена, і після цього вже ніколи не відроджувалася.

Завоювання Траяном Дакії мало скоріше всього геополітичну причину, всупереч твердженням, що римлян залучали природні ресурси і багатства цього краю. Звичайно, не можна скидати з рахунків і цей фактор, але не він був головним і визначальним. Саму грізну небезпеку для Римської імперії представляли німецькі племена, які більше століття піддавали атакам римський лімес на Рейні. У вересні 9 року від Р. Х. німцям вдалося розгромити в Товтебургском лісі римські легіони під командуванням Вара. Після цієї поразки імперія остаточно відмовилася від своїх амбіцій щодо завоювання німецьких земель на Рейні, і перейшла, по всьому фронту, до стратегічної оборони. Присутність римських військ на північ Дунаю послужило б стримуючим і страхітливим чинником для германців, яким завжди можна було нанести удар з тилу. Річкові флотилії римлян могли б по Дунаю проникнути в саме серце Німеччини і дістатися до його витоків, а також забезпечити постачання і супровід римських легіонів. Першим це зрозумів римський імператор Доміціан, останній імператор з роду Флавіїв. Як би ми не ставилися до його особистості, не можна не визнати за ним його талант полководця і стратега. У всякому разі, римляни виграли всі битви, в яких він особисто керував військами. Щодо принизливого миру, укладеного з Децебалом, то він був тимчасовим. Обидві сторони розуміли це, як і те, що римляни не збиралися дотримуватися його умови. Він був усього лише перепочинком, в якому однаково потребували обидві воюючі сторони.

Стратегічне значення Буджака особливо ясно виявилось під час першої дако-римської війни між Траяном і Децебалом. Вождь даків вирішив атакувати противника на його території, щоб зруйнувати комунікації римлян північніше Дунаю, для цієї мети він укладає союз із сарматами, і переправляє сконцентровані в Буджаку дако-сарматське військо через Дунай, вторгаючись в римську провінцію Мезію. Від неминучої катастрофи, перед якою померкли б поразки Вара в Товтебургском лісі і Фускуса при Тапа, римлян врятувала швидкість реакції Траяна. Римські легіони вчинили форсований марш кидок, і повернулися на правий берег Дунаю, задовго до того, як дако-сарматське військо дісталось до моста біля Залізних воріт, щоб відрізати їх від тилу. У битві при Адамклісі в 102 році від Р. Х. були розвіяні останні надії даків переломити ситуацію. Піхотинці Децебала і сармати-катафракти були розбиті. Римляни витягли з цього належні уроки, і після закінчення бойових дій зберегли свою військову присутність в регіоні. Фортеця - порт Тіра, стала оперативною базою римської армії і флоту в північно - східній частині Чорного моря. З метою захисту від набігів вільних даків та інших племен, були побудовані фортифікаційні споруди, що увійшли в історію як «Траянові вали» (північний вал - це фактично, географічна межа Буджака). Буджак був введений до складу Римської імперії, як частина провінції Нижня Мезія. Без цієї вузької приморської смуги Рим не міг ефективно контролювати гирла Дунаю і Чорне море, як «mare nostrum» (щось на кшталт «озера» або «внутрішньої водойми» імперії прим. Авт.). Завоювання земель північніше Дунаю, незважаючи на величезні витрати і зусилля, пов'язані із зведенням сухопутного лімесу, досягло своєї мети. Набіги германських племен припинилися практично на сто двадцять років. Спроби вільних даків та інших племен, вибити римські легіони з лівого берега Дунаю, зазнали невдачі.

Евакуація римлянами Дакії сталася при імператорі Авреліані в 271 році і почалася з ініціативи римської влади, з причин швидше внутрішнього порядку. Імперія переживала період найгострішої соціально-економічної та духовної кризи: надмірне оподаткування, визванне непомерними витратами на армію і роздутим бюрократичним апаратом; суспільство роздирали непримиренні суперечності між

нобилитетом - з одного боку, рабами і колонами - з іншого; нескінченна низка повстань підкорених, але непокірних народів; римське громадянство, яке давно не надавало жодних привілеїв чи соціальних гарантій; гоніння на християнство - єдина релігія, яка могла б врятувати імперію - ось тільки деякі фактори, які прискорили падіння Римської імперії. Римська армія, особливо її еліта - преторіанська гвардія, підкупована численними претендентами на імператорський пурпур, все частіше втручалася в політику імперії. Імператорів скидали з калейдоскопічною швидкістю. Мало хто з них помер своєю смертю, а не від мечів преторіанців або отрути євнухів. У римські легіони все частіше набирають варварів, яких цікавило насамперед грошове утримання, а не захист батьківщини, яка, при здоровому міркуванні, і батьківщиною-то їм не була. У римській армії, що перемогла в 451 році на Каталаунських полях Аттілу, римлянином, можливо, був лише тільки її командувач - Аецій (названий «останній з великих римлян»). Незвичайно строкатий релігійний еклектизм і гоніння на християнство - єдину релігію, здатну вдихнути нове життя в агонізуючу імперію, призвели до остаточного і повсюдного падіння моралі, традицій і сім'ї. Цікаво відзначити, що в цьому відношенні Римська імперія як дві краплі води схожа на сучасне, корумповане і отруєне ліберальною ідеологією суспільство. Розлучення, свобода сексуальних відносин, гомосексуалізм, ледь прикритий святенницької личиною атеїзм, зниження народжуваності та старіння населення, ксенофобія з боку варварів - федератов (читай: мігрантів), по відношенню до прийомної батьківщині і т. п., були буденними явищами в епоху пізньої Римської імперії. Гортаючи сторінки нинішньої преси, дивлячись передачі телебачення і слухаючи радіо, виникає нав'язливе відчуття «дежа вю». Все що описав Гай Светоній Транквилл у своїй книзі «Життя дванадцяти цезарів», повністю відповідає тому, що відбувається зараз, як-ніби римський класик став нашим сучасником, і битопісує наші звичаї...

В епоху Великого переселення народів (III - XIII ст.) багато міст на Нижньому Дунаї зникли або перебували в занепаді. З цього зовсім не випливає, що регіон, нехай і тимчасово, але втратив своє стратегічне значення.

У збереженні своїх позицій на Нижньому Дунаї і Нижньому Дністрі в першу чергу була зацікавлена східноримська імперія або Романія, як називали її народи і кочівники (що отримала у вчених колах назву Візантії). Вона була правонаступницею Римської імперії, східна частина якої стала окремою імперією і яка менш ніж за три століття повністю еллінізувалась. Після приголомшуючих успіхів арабів, під час правління імператора Іраклія, Константинополь відмовився від «великої ідеї» Юстиніана відновити імперію в межах Костянтина Великого. Після втрати Північної Африки і Передньої Азії, Візантійська імперія пов'язує свої інтереси з тріадою - Балканським півостровом, Південною Італією і Малою Азією. Природні кордони, утворені горами, морями й широкими річками, забезпечували захист від кочівницьких набігів, а сильний військово-морський флот, що мав на озброєнні «грецький вогонь», охороняв морські комунікації, які для імперії були життєво важливими.

Східне Середземномор'я і Чорне море стають (якщо користуватися політичним сленгом) «зоною особливих інтересів» Константинополя. Крім цього, слід пам'ятати, що до XV століття, коли були створені каравели і галіони, що дозволяли здійснювати далекі морські та транскеанічні подорожі, плавання забезпечувалися весловим галерним флотом і було переважно каботажним - було прив'язане до узбережжя. У цих умовах, наявність укріплених опорних пунктів і торгових факторій на узбережжі і в гирлах великих річок - було життєво необхідним. У географічному просторі, охопленім межиріччя Дністра і Прута, у візантійців такими опорними пунктами були Аспрокастрон (Четатя Албе) і Лікостомо (Стара Кілія на правому березі гирла рукава Суліна - сучасне Вилкове). Вони здійснювали зв'язок між метрополією і її південнокримських колоніями. Крім цього, Аспрокастрон контролював один з водних шляхів, по якому скандинавські варвари - вікінги, яких росіяни прозвали варягами, проникали в Понт Евксінський (так античні греки називали Чорне море). Варяги

спускалися вниз по Дніпру і Дністру, щоб вести торгівлю з розташованою на Босфорі метрополією, або ж - пограбувати і поразбійничати - залежно від обставин. Контроль над Нижнім Дунаєм був для Візантії настільки важливим, що вони зберегли фему Парадунавон (сучасна Добруджа), навіть коли болгари завоювали землі, що лежать південніше. З даним регіоном пов'язаний надзвичайно цікавий епізод з історії болгаро-візантійських воєн. За кількістю залучених і драматизму дій, операція візантійського флоту, залишає далеко позаду всі подібні операції нашого часу (евакуація ефіопських євреїв - фалашів з берегів озера Тан, авіацією і спецназом Ізраїлю тощо). У 811 році болгарські війська під проводом хана Крума, штурмом оволоділи Адранополем (сучасне Едірне). Населення міста, що залишилося в живих, було насильно переселено загарбниками на Нижній Дунай, щоб освоювати землі біля дельти. Історики вважають, що це можуть бути рівнина Берегана і Буджацький степ. Через 26 років (!), в 837 році візантійський флот, зламавши опір ворожих гарнізонів, зміг звільнити з полону десятки тисяч колоністів і народжених в полоні дітей. Цей надзвичайний випадок наочно показує, що завойовники - кочівники не могли досить ефективно контролювати захоплені території, оскільки не мали військовий флотом. Випереджаючи події, скажемо, що туркам не вдалося б захопити Константинополь, якби вони не побудували сильний флот, який наглухо замкнув кільце блокади.

Останній раз ромеї (самоназва візантійських греків, на згадку про те, що вони нащадки і спадкоємці великих римлян) у всій потужності повернулися на Нижній Дунай в 1018 році, коли імператор Василь II Болгаробойца зруйнував Болгарське царство. Повстання волошського населення, до якого приєдналося болгарське (вже славянізоване) під проводом румунських братів - Петра і Асена, що спалахнуло в 1185 році, призвело до створення влахо-болгарського царства, назване хрестоносцями Влахо, яке поклато край візантійському пануванню на Нижньому Дунаї. Місце візантійців в містах Буджака займають генуезькі купці, які опановують місто Аспрокастроно (сучасний Білгород-Дністровський). З цього часу порт іменується Монкастро (генуезцями) або Аспрокастрон (візантійцями).

Східні слов'яни населяли територію розташовану між озером Ільмень, річкою Окою та середньою течією Дніпра. Ця гілка слов'янства опинилася в не вигідному становищі, з геополітичної точки зору, оскільки не мала виходу до незамерзаючих морів. Шлях до Балтійського моря був перекритий балтськими і угро-фінськими народностями, а до Чорного моря - племенами степових кочівників. Цей недолік і вплинув на зовнішню політику державних утворень давніх русичів - Київської Русі, а потім, що виникли на її уламках удільних князівств. Формування Київської Русі, пов'язане з т. зв. «Норманської теорією». Східні слов'яни були розділені на численні племінні союзи, які між собою ворогували і воювали. Серед цих племен виділялися ільменські слов'яни (словени), з центром у Новгороді Великому. Вони були майже єдиними серед східних слов'ян, у яких, якщо можна так висловитися, була купецька «жилка». Новгород був великим торговим і ремісничим центром, розташованим на знаменитому торговому річковому шляху «із варяг у греки». Для новгородців, як людей торговельних, встановлення політичної стабільності в регіоні мало особливе значення.

У IX столітті на політичній карті Європи з'являється ще одна велика ранньофеодальна держава - Київська Русь. Деякі дослідники, ґрунтуючись на викладених у літописі «Повість временних літ» фактах, стверджують, що дану державу заснували варязькі конунги (князі), а сам політон «Русь» походить від однойменної області в Швеції. Варяги шведські, подібно своїм датським і норвезьким побратимам (вікінгам або норманам), поєднували морську торгівлю з морським розбоєм. Драккари варягів з однаковим успіхом ходили по морю (скандинави у своїх плаваннях використовували компас) і по річці. Підкоривши східних слов'ян, варяги не припинили свої грабіжницькі походи. Конунги (князі) Ігвар (він же Ігор) і Хельг (він же Олег) осадили Царгород (слов'янська назва Константинополя, що тлумачиться як

«цар міст»), Але безуспішно, «грецький вогонь» спалив їх дерев'яні тури. Переможець хазар Свенельд (Святослав) задумав справжній геополітичний переворот, маючи намір перемістити центр ваги своєї імперії з Києва в Переяславець на Дунаї. Поняття не маючи про геополітику, Святослав проте з точки зору канонів цієї сучасної науки, досить точно сформулював свої цілі «Не любо ми є в Києві, хочу жити в Переяславці, яко тобто серед землі моєї». Київський князь хотів перенести столицю в це містечко на Нижньому Дунаї, неподалік від нашого регіону. Як бачимо, Буджак повинен був стати осередком імперії Святослава. Останню свою битву Святослав дав базилевсу Іоанну Цимісію у Дуростолі в 971 році. Усі дослідники сходяться на думці, що перш ніж повести наступ вглиб Балкан, Святославу слід було б зміцнити свої позиції в Дністровсько-Прутському межиріччі (убезпечити свій тил). Помилку Святослава виправляли поетапно - Олександр I - анексія Дністровсько-Прутського межиріччя в 1812 році, Микола I в 1829 році - приєднання до Російської імперії дельти Дунаю, Сталін в 1947 році - приєднання до УРСР острова Зміїний. Для древніх російських, шлях по Дністру був коротший і безпечніший, ніж по Дніпру, витоки Дністра були в лісистих Карпатах, в землях підвладних вихідцям з Київського князівського роду. Крім того, на Дністрі немає порогів, як на Дніпрі (де пізніше виникла Запорізька Січ) і де легко можна було влаштувати засідку. Саме там був печенігами, яких підкупили візантійці, убитий Святослав. Аспрокастро (Четатя Албе) був ближче до Константинополя, ніж Тмутаракань на Таманському півострові в Керченській протоці, яким якийсь час володіла Київська Русь. Крім цього, плавання на Чорному морі було (і залишалося) каботажним. Після роздроблення Київської Русі на удільні князівства, Галицько - Волинські князі спробували встановити своє панування в регіоні, але без успіху. Їм вдалося досягти дельти Дунаю під час своїх походів, які, однак, носили спорадичний характер - вони не змогли встановити своє панування в даному регіоні.

В XI столітті з'явилися нові завойовники - кумани, які, як і їхні попередники (печеніги і огузи) належали також до тюркської мовної сім'ї. Володіння їх складали за площею дві нерівних частини: ті, які розташовувалися між Волгою (Ітіль) і Дністром - Дешт-і-Кипчак (Половецький степ) і володіння на Румунської рівнині. Між ними уклинювалася Карпатська дуга. На півдні половецькі (куманські) володіння межували з Дунаєм. Кумани – кочівники, які ще не навчилися долати такі природні перешкоди, як широкі річки і гори. Крім того, Угорське королівство, яке володіло Трансільванією та Візантійська імперія, чії землі тягнулися південніше Дунаю - були куманам не по зубах. Західна частина Куману (Румунська рівнина) була менше ніж Дешт-і-Кипчак за площею, але не за значенням, оскільки вона була плацдармом для проникнення і навал в Центральну Європу. Сполучною ланкою між цими двома частинами був Буджак.

В XIII столітті, в монгольських степах з'являються татаро-монгольські орди, які підкорили Китай, державу хорезмшахов та інші країни Сходу. Там, використовуючи місцевих ремісників і фахівців, нукери Чингісхана навчилися підкоряти гірські гряди, переправлятися через широкі водні перешкоди і штурмувати фортеці - що не вдавалося зробити ні гуннам Аттілі, ні мадярам Арпада, і незважаючи на це, Буджак зберігав своє геостратегічне значення, оскільки цей регіон контролював гирла Дунаю, Прута і Дністра (гирло останнього тоді було судноплавним). Дунай був водним шляхом, по якому можна було проникнути в саме серце Європи. Це єдина велика європейська річка, яка протікає по горизонталі (із Заходу на Схід), а не по вертикалі (з Півдня - на Північ чи з Півночі - на Південь), як інші річки Європи. Дунайська долина надавала сприятливі можливості для використання кочівниками кінноти - хоча татаро-монголи і вміли користуватися судами, їм зручніше було використовувати традиційні для кочівників бойові та похідні прийоми.

Татаро-монголи відійшли з Буджаку в XIV столітті. На деякий нетривалий період місце татаро-монгол зайняло Велике князівство Литовське.

На румунському просторі починається процес формування держави, який стільки разів переривався навалами кочівників. Мова йде вже не про переддержавні формування - князівства, воєводства, жупанства (на зразок Добротіци, Іоанна, Фаркаша, Сенеслава, Менуморута або Джелу), а про державу. На початку XIV століття зароджуються Мунтенія (вона ж Волощина і Цара Роминяске) і Молдова. Трансільванію слід виключити з цього списку, оскільки в цей час трансільванці були зведені до положення рабів «трьох привілейованих націй» (угорців, Секу і сасів) і практично вже ніякої ролі не грали в політичному житті князівства. Спочатку, у Молдови не було виходу до моря. Фортеця Четатя Албе (Монкастро) перебувала в руках генуезців, а Кілія була в руках мунтенців і їхніх покровителів - угорців. Буджацький степ був вотчиною волоської династії Басараба, від яких і отримав регіон свою назву - Бассараб. Для Угорщини багато значив той факт, що їх васал - Мунтенія володіла Кілією, бо це давало можливість виходу до Чорного моря, тим більше, що Ясновельможна республіка (інша назва Венеціанської республіки) блокувала вихід до Адріатичного моря. Якщо волоські господарі отримували підтримку своїх чорноморських домагань з боку угорців, то молдавські спиралися на підтримку поляків. Це пояснюється економічним фактором. Мунтенія отримувала доступ до Європи через сім сасських міст Трансільванії - т.зв. Зібенберг або Семиграддя - васального князівства Угорської корони. Головним торговим партнером Мунтенії був Брашов (Кронштадт). Молдова, у свою чергу, отримувала доступ до Європи через багатий польський торговельний і ремісничий центр Львів (відомий у середні віки і як Лемберг). Отже, волоське - молдавське суперництво за Буджак було і угорсько-польським.

Перші господарі династії Басараба володіли цими землями в силу обставин, пов'язаних з походженням населення даного регіону. Відомо, що й донині, руманське населення даного регіону говорить на волоському діалекті мови. Це пояснюється тією обставиною, що після зимівлі в карпатських передгір'ях, влітку чабани з Мунтенії спускалися на рівнину і йшли досить далеко від рідних місць, і деякі з них влаштувалися остаточно жити на новому місці. Звичайно, було природно, що ці волоські пастухи залишалися вірними своєму суверену. Незважаючи на все це, узбережжя Буджака досить скоро потрапило під владу Молдавського князівства, оскільки воно відмінно вписувалося в її природні рубежі, створені річками (Нижній Дунай, Мілков і Дністер), Чорним морем і Східними Карпатами. Крім цього, вихід до моря був вкрай необхідний для Молдавського князівства, оскільки в епоху Середньовіччя морські торгові шляхи були найнадійнішими. Сухопутні торгові шляхи, в умовах феодалної роздробленості, були дуже затратними (через внутрішні митниці) і небезпечними (через розбійників, які промишляли на великій дорозі). Вже господарь Роман I іменував себе «Господарем Землі Молдавської - від гір і до самого великого моря». Четатя Албе залишалася опорним пунктом Республіки Святого Георгія (інша назва Генуезької республіки). Вона визнавала сюзеренітет молдавських господарів, зберігаючи досить широку внутрішню автономію. Нові рубежі Молдавського князівства зміцнилися під час тривалого правління Олександра Доброго, але його негідні спадкоємці промотали батьківську спадщину.

У 1457 році на чолі Молдавського князівства став Штефан III з роду Мушатінов, прозваний Великим. Він прославився не тільки своїми видатними полководницькими талантами, а й своїм геополітичним баченням. Для досягнення своїх цілей він використовував різні способи і методи. Так, для отримання в своє володіння стратегічно важливою Хотинської фортеці, Штефан чел Маре не забув визнати себе васалом Польської корони. У випадку з Кілією, де стояв сильний волосько-угорський гарнізон, молдавський воєвода вдався до сили зброї, оскільки ніякого компромісу не могло бути. Перша спроба взяти фортецю штурмом виявилася невдалою, але молдавський господар не відмовився від свого задуму, і наполегливо домагався свого; в 1465 Кілія стала молдавським володінням. Заради досягнення своєї мети, Штефан не побоявся вести війну з потужним Угорським королівством, на троні якого

тоді сидів «румунів» Матяш Корвін. Великий молдавський господар наказав відновити і реконструювати задля зміцнення Кілію та Четатя Албу. Однак ці заходи не врятували становище. Блискучій Порті ці фортеці були конче потрібні, щоб остаточно перетворити Чорне море в своє внутрішнє озеро («mare nostrum»). В 1484 році, комбінованим раптовим ударом з моря і суші, ці фортеці були взяті турками штурмом. Про важливість Кілії та Четатя Албе для Османської порти говорить той факт, що військовими діями керував сам султан.

Морське судноплавство тоді було каботажним - вздовж берегів. Торгові і військові флотилії склалися переважно з галер, на яких використовувалася праця прикутих до весел невільників - веслярів, а вітрильне оснащення грало допоміжну роль. Отже, щоб здійснювати ефективний контроль над морським басейном, абсолютно необхідним було заняття всіх ключових пунктів на узбережжі. Така протяжна частина узбережжя, яким було Буджацьке, підконтрольне Молдові, не дозволяло Порті стати повноправною володаркою на Чорному морі. Крім цього, молдавські фортеці в Буджаку, що знаходяться в безпосередній близькості від гирл Дунаю, підривали турецьке панування на дунайському відрізку від Пожонь (Братислава) до Браїли, і могли служити плацдармом для проникнення на Балкани, які перебували під османським пануванням.

Штефан чел Маре і його спадкоємці неодноразово намагалися звільнити морські ворота країни від невірних, але безуспішно. Великий воевода розумів, що власними силами йому фортеці не повернути, і тому він звернувся за допомогою до сусідніх великих держав. Угорщина однак, була зайнята своїми проблемами, а Польща, під виглядом допомоги зробив спробу захоплення Молдови, зробила облогу стольного граду Сучава. Після вигнання поляків за межі князівства і нового приєднання Покуції, Штефан чел Маре зрозумів, що йому доведеться змиритися з положенням і віддати країну на уклін туркам, тобто визнав сюзеренітет турецького султана, виконуючи свої обов'язки васала взамін військового захисту й подоби незалежності в справах внутрішніх і зовнішніх. Після кожної невдалої спроби звільнити свої морські ворота, Молдова розплачувалася частиною своєї території або стратегічно важливими пунктами, які перетворювалися на турецькі райі або татарські татарликі. У 1538 році, після невдалої війни проти турків, яку вів «природний син» (те саме, що «бастард», «байстрюк») Штефана чел Маре - Петру Рареш, османи відривають від Молдови область Тигин і перетворюють її в райю. Замість стародавніх румунських укріплень, турки зводять на березі Дністра потужну фортецю, яка буде аванпостом Аккермана (Четатя Албе) і одночасно османським плацдармом на Середньому Дністрі.

На анексованих у Молдови територіях, Османська Порта створює два санджака (області): Тигина (Бендер) і Четатя Албе (Аккерман). До складу останнього входила і фортеця Возіян (Очаків), узята в тому ж 1538 році у кримських татар. Завдяки цим придбанням, Блискуча Порта не тільки забезпечила безперервний територіальний зв'язок між своїми балканськими і південнокримського володіннями, а й ефективний контроль над гирлами найбільших річок, що протікають в регіоні: Дунаю, Дністра, Південного Бугу та Дніпра. Формування санджаків Тигина (Бендер) і Четатя Албе (Аккерман) свідчить про стратегічну важливість даного регіону для Османської імперії, оскільки санджаки були однією з головних військово-адміністративних структур Туреччини. До тих пір, райі Бессарабії (Буджак) і Буго - Дністровського межиріччя (Возіян) входили до складу сілістрійському санджака, який знаходився на території Болгарії. Особлива увага приділялася Бендерському Санджаку, на чолі якого стояв особливий уповноважений Порти, і якому повинні були підкорятися і господарі Молдавського князівства. При виборі господаря за Бендерським турецьким пашею (губернатором) залишалася останнє слово. Глибоко вклинений в територію Молдови, Бендерський санджак являв собою оперативну базу для ведення турецькими військами військових дій, в разі конфліктів з Молдовою, Польщею, Росією. Щоб ще більше закріпити своє панування в регіоні, турки

приступили до будівництва нових фортець і опорних пунктів, крім вже існуючих. Таким чином, між Кілією і Очаковом була побудована потужна майже безперервна оборонна лінія з фортець або укріплених замків. Північно - західніше Кілії була побудована неприступна Ізмаїльська фортеця, а між Тігиною і Четатя Албе - маленька кам'яна фортеця Паланка (на місці більш давніх молдавських дерев'яних укріплень), на піщаній косі перед Очаковом була побудована Кінбурнська фортеця і т. д. Навколо цих фортець, справжнім охоронним поясом, простягалися землі віддані татарам - турецьким васалам, не тільки для випасу худоби, але і як база для підготовки набігів на гяурів (так турки називали християн). Між 1593 - 1817 роками, в Буджаку обживаються кримські татари.

Великі держави тієї епохи цілком усвідомлювали, наскільки важливий Буджак з точки зору стратегії, і намагалися хоча б відновити статус кво, що існував в регіоні до османського завоювання. Зрозуміло, в своїх діях вони керувалися власними егоїстичними інтересами, а ніяк не доброзичливістю по відношенні до Молдови. Просто грандам середньовічної Європи було вигідніше мати в гирлах Дунаю слабку і маленьку Молдову, ніж велику і сильну Османську імперію. В кінці XV століття Угорщина і Польща бажали відновлення молдавських кордонів і з причини того, що сподівалися відновити свої позиції на Чорному морі. Угорщина хотіла повернути собі Кілію (вже через Молдову, яка в той момент, була васалом Угорської корони), а Польща бажала відновлення своїх позицій в Буго-Дністровському регіоні. У XVII - XVIII століттях до «хору доброзичливців» приєдналися голоси Росії (в особі Олексія Михайловича в 1654 році, Петра Першого - в 1711 році) і Австрійської імперії (Карловицький світ 1699). І в цьому випадку великі держави переслідували знову такі свої інтереси - вихід до Чорного моря через Молдову. Під час мирних переговорів у Карловіцах, Польща зажадала, щоб Османська імперія залишила Буджак і поступилася, якщо не всією Молдовою, то хоча б Буковиною. Туреччина відкинула польські претензії, заявивши, що султан не має жодних прав на землі свого васала, і не може розпоряджатися ними.

Молдавські господарі завжди дуже вірно оцінювали геополітичне значення Бессарабії. Так, Штефан чел Маре, в 1477 році, через свого посла у Венеції підкреслював: «... Оскільки я впевнений, що турок (султан) сам прийде проти мене, через двох моїх місць - Кілії та Монкастро (Четатя Албе), які дуже йому докучають ... Твоє Високість може подумати, що ці два місця і є вся Молдова». Недарма кажуть, що істину не сховаєш. Ось як оцінював стратегічне значення Кілії та Четатя Албе султан Баязид II: «... дійшли до однієї з фортець Штефана, званої і Кілія, яка є ключем і воротами до всієї країни Молдавської та Угорщини, і Дунайської країни (Мунтенії) і ... під назвою Четатя Албе, яка є ключем до всієї Польщі, Росії, Татарстану (Кримського ханства) і всього Чорного моря».

Великий молдавський воєвода намагався всіма засобами зберегти територіальну цілісність своєї держави. З цієї причини, він по черзі визнавав над собою сюзеренітет Польщі та Угорщини, хоча цілком усвідомлював, що ці альянси дуже хиткі і ненадійні, і знав справжні цілі цих великих держав. В даний контекст вписується і спроба встановити династичні зв'язки з Московським князівством за допомогою нещасного шлюбу його дочки Олени (в російській історії відома як Олена Волошанка) зі спадкоємцем, царевичем Іваном Молодим, сином Великого князя Московського Івана III, який, одружившись з візантійською принцесою Софією Палеолог, додав собі титул царя. Цим актом Штефан чел Маре хотів заручитися підтримкою Московської Русі у своїй боротьбі з Османською імперією та її васалом - Кримським ханством. Російський напад на татар або хоча б його загроза, забезпечив би невтручання татар в неминучу війну з турками. Росія, однак, була стурбована суперництвом з Польщею, і в цій справі потребувала підтримки Кримського ханства. Крім цього, відсутність спільного кордону між двома православними державами, заважало прямої військової ефективної співпраці. Військові та дипломатичні контакти між Молдовою та Росією були практично перервані майже на два століття.

Османська імперія була на підйомі і російська держава, перебуваючи в розпалі консолідації, не могла втрутитися в проблеми своїх сусідів. Війни між Росією і Польщею тривали протягом майже всього XVII століття і зажадали від першої величезної напруги сил, щоб стати вирішальним фактором впливу на південному сході Європи.

У 1656 році, після Переяславської Ради, яка об'єднала Україну з Росією, російський цар Олексій Михайлович уклав секретний договір з молдавським господарем Георге Штефаном. У документі, між іншим, передбачалося відновлення молдавського суверенітету над Буджаком. У ньому можна було прочитати таке: «... території і фортеці, які Турок відібрав у Молдови, а саме: Четатя Албе, Кілія, Тигина і провінція Буджак, російський цар відвоює і поверне Молдавському князівству *jure haereditaria*». Однак цей договір так і залишився декларацією про наміри. Військова фортуна знову посміхнулася полякам, а кримські татари зробили грабіжницькі набіги на південь Росії. Олексій Михайлович був змушений задовольнитися тільки Лівобережною Україною і відмовитися від запланованого антитурецького союзу з Молдовою.

Молдавське князівство знову потрапляє в поле зору Москви з моменту воцаріння Петра I (з 1721 року - імператор). З цього часу Османська імперія вступила в затяжну кризу, який тривав три століття і остаточно вирішився тільки в 1922 році - поваленням монархії і проголошенням Турецької республіки. Амбіційний російський цар хотів втілити в життя російський геополітичний проект часів Івана III, викладений метафорично в знаменитій легенді «Повість про Білий клобук». Найдавнішою, бажаною і близькою метою, був Константинополь або Царгород, який привертав погляди ще варязьких князів Київської Русі (Ігоря, Олега, Святослава). Найзручніший шлях для цього пролягав би через румунські князівства, де населення було дружньо налаштоване до братів по вірі, та й постачання військ не зустріло б особливих труднощів. Однак російське присутність в регіоні сплутало б всі карти Відня і Варшави, які мали свої геополітичні види на даний регіон. Тому австрійці та поляки зробили все можливе, щоб звернути увагу царівни Софії і юного Петра в інший бік і сконцентрувати свої зусилля у бік Перекопу і Азова. Для здійснення своїх геополітичних планів, Петро I вів секретні переговори з господарями румунських князівств - Дмитро Кантеміром (Молдова) і Костянтином Бринковяну (Мунтенія). У 1711 році між Петром і послами цих господарів був укладений секретний договір, який передбачав перехід даних держав під протекторат («покровительство») Росії. Договір передбачав, між іншим, відновлення історичних рубежів Молдавського князівства по всьому периметру, в тому вигляді, якими вони були під час Штефана чел Маре, як і слід: «Землі князівства, за старою молдовському кордоні, над якими Господар матиме право володіння, як ті, охоплені між річкою Дністром, Кам'яниця, Бендерами і всім краєм Буджака, Дунаєм, рубежами мунтянського країни і Трансільванії і околицями Польщі, з розмежування, зробленому з цими країнами». Це ж стверджувалося і в прокламації Димитрія Кантемира, зверненої до своїх підданих, в якій говорилося: «Але невірний Язичник, який не дотримується даної клятви, зруйнував наші фортеці, а деякі зайняв: Тигин, Четатя Албе, Галаць, Рень, Сорока, Ізмаїл та інші поселення на Дунаї й у всій Буджацькому окрузі ... І фортеці, які були відняті у нас тиранами, будуть нам повернуті, як сказав Його Величність Цар у своїй прокламації...». В дійсності, російський цар і не думав виконувати взяті на себе зобов'язання. У «Заповіті Петра I» досить відверто були викладені справжні цілі, переслідувані російською зовнішньою політикою, щодо християнських народів, які знаходяться під османським пануванням. Безславне поразка при Стенілешть змусило російського царя тимчасово відмовитися від своїх геополітичних планів в цьому регіоні, а Молдавське князівство втратило ще одну стратегічно важливу фортецю – Хотинську - в північній частині країни. Після Прутського походу Петра I, російські війська ще дванадцять разів використовували території румунських князівств в якості театру воєнних дій проти Османської Туреччини. Ці кампанії

остаточно розвіяли ілюзії румунів та інших балканських народів, пов'язані з «визвольної» роллю Росії.

Зі змісту попередніх договорів, підписаних представниками Молдови та Росії, ясно випливає, що південь Дністровсько-Прутського межиріччя, анексований Османської Портою в XV-XVI століттях, визнавався обома сторонами невідчужуваною частиною території Молдови, і повинен було їй повернуто. Така позиція зберігалася протягом усього XVIII століття. Росія навіть спробувала, правда, вельми боязко, виконати свої зобов'язання, зафіксовані в даних договорах. Таким чином, після російсько-турецької війни 1768 - 1774 років, Молдавському князівству був повернутий цинут Хотернічень, який до того часу перебував під контролем ногайських татар.

Імператриця Катерина II, якій вдалося приєднати до Росії басейн Північного Причорномор'я, прагнула створити на території Румунських князівств царство Дакія, на чолі з російським князем. У це державне утворення (фактично – з російським протекторатом) мали увійти Мунтенія і Молдова, включаючи її південну частину, анексовані османами. На південь від Дунаю передбачалося відродити Візантійську імперію, також очолювану російським князем. Проти цих планів рішуче встали великі європейські держави, які ні в якому разі, не хотіли присутності Росії в Протоках. Остання російсько-турецька війна катерининських часів, завершилася приєднанням, в 1792 році, до Російської імперії території, розташованої між Південним Бугом і Дністром. Ця територія, на якій румунське населення становило більшість, було першою частиною ареалу румунського етногенезу, яка була включена до складу Росії. Російські правителі гідно оцінили геостратегічне значення новопридбаних територій і недалеко від Дністровського лиману побудували портове місто Одесу, яке стало згодом найбільшим портом на Чорному морі. Між іншим, забезпечення його захисту, було одним з приводів, які озвучувалися російськими дипломатами, для обґрунтування анексії Бессарабії в 1812 році. Катерина II не змогла домогтися поставлених перед собою цілей, оскільки зіткнулася з твердим і узгодженим опором великих європейських держав. Імператриця була змушена стримати свої апетити, але ніколи не відмовлялася від них остаточно. Свідченням цього є створення нових адміністративно-територіальних одиниць на нових завойованих землях, як то: Нова Сербія, Нова Греція, Таврида, і наречення по елліністичній моді нових поселень, які ні з якого боку не торкалися греків - Херсонес, Овідіополь, Тирасполь, Одеса, Севастополь, Григоріополь і т. д. і т. п.

Згідно з положеннями Кучук-Кайнарджійського мирного договору 1774 року, Росія гарантувала територіальну цілісність Дунайських князівств. Господарі князівств, хоча і призначалися султаном, не могли бути скинуті раніше закінчення регламентарного трирічного терміну. Всі заміни повинні були проводитися тільки після попередніх консультацій з Санкт-Петербургом. У 1806 році султан раніше терміну скинув регламентних господарів Молдови і Мунтенії - Костянтина Іпсіланті та Олександра Морузі. Російський імператор Олександр I вирішив, що подібні дії не можна залишати безкарними, і наказав військам, очолюваним генералом Міхельсоном, «відновити законний порядок». У маніфесті до румунського населення говорилося, що єдина мета російських армій - відновлення на троні господарів. Після взяття штурмом фортець на Дністрі та Дунаї, вони були передані під управління цивільної влади Молдавського князівства. Здавалося, що надія відновлення територіальної цілісності Молдови в її історичних кордонах (хай навіть у формі російського протекторату), почала збуватися. Шукати в арсеналі зовнішньої політики великих держав взагалі, і Росії зокрема, такі гідності, як безкорисливість або альтруїзм, було б марною тратою часу. Проблема в тому, що спочатку ще не був досягнутий «консенсус» з великими державами щодо майбутньої долі Дунайських князівств, та й результати військових дій не були настільки ясні.

Особливу роль в бессарабському питанні зіграла навмисна, штучна плутанина, створена російською дипломатією навколо топоніма Бессарабія. Що справа йшла

саме так, доводить лист генерала Румянцева-Задунайського до графа Толстого від 23 листопада 1807, в якому йшлося про: «... цієї вузької околиці краю, яка, не будучи провінцією, носить назву Бессарабії». Як вже було зазначено раніше, на деяких картах того часу, назву Бессарабії поширювалася не тільки на південь Дністровсько-Прутського, але і Буго-Дністровського межиріччя, що формально дозволяло російській стороні, вимагати від Порту «возз'єднання» території, приєднаної до Росії ще в 1792 році. У російських дипломатичних документах, починаючи з кінця XVIII століття назва Бессарабія наполегливо повторюється поряд з назвами Молдови та Мунтенії, поволі створюючи враження, що дана область є окремою територією з історико-географічної та адміністративно-територіальної точок зору. У 1807 році, під час укладання російсько-французького альянсу в Тільзіте, який передбачав, між іншим, і припинення військових дій на Балканах, шляхом залишення російськими територій Молдови та Мунтенії. У цьому документі Бессарабія не згадувалося окремо, оскільки передбачалося, що Дністровсько-Прутське межиріччя була складовою частиною Молдавського князівства. Замовчування про Бессарабію, і поширення цієї назви на Ханську Україну, яка вже належала Росії, дало Санкт-Петербургу привід претендувати на Буджак. У своєму листі до графа Толстого, посилаючись на переговори з французьким посланником, де Шампань (de Champagne) зазначав: «Говорячи йому про залишення Молдови та Мунтенії, я дав ясно зрозуміти, що я не мав на увазі Бессарабію. Він все-таки спробував довести мені протилежне і говорив, що якщо в договорі Бессарабія не згадується, це замовчування відбулося через непорозуміння. На це я відповів, що все-таки можна, щоб хоч раз було непорозуміння на нашу користь».

Однак гранди Європи і не думали поважати права малих народів. Спільність мови і походження (з Францією) і релігії (з Росією) поступалися геополітичним інтересам. Тільки через півроку після Тильзита, Наполеон I дав зрозуміти своєму вінценосному побратимові з «берегів Неви», що не має нічого проти, якщо Росія окупує Фінляндію і Швецію до Стокгольма, і, що нас цікавить особливо, Молдову і Валахію. Був витягнутий на світ Божий і пронафталінений проект часів Катерини, «царства Дакії», який повинен був включати навіть Трансільванію. Царська корона «відродженої Дакії», повинна була дістатися Великому князю Костянтину. Росіяни вже склали план управління румунськими князівствами, які повинні були бути перетворені в рядові губернії: Мала Валахія (Олтенія), Велика Валахія (Мунтенія), Молдова і Бессарабія (турецькі райі і Буджакський татарлик південної Молдови). Єдиною перешкодою на шляху цих амбітних планів, був впертий опір, який вчинили турки, як у військовому, так і в дипломатичному плані. Турки прекрасно усвідомлювали стратегічне значення даних регіонів, і в першу чергу Буджака, який володів гирлами Дунаю і був воротами Балкан.

Наполеонівська Франція, яка на словах підтримувала росіян в їх задумах анексувати Дунайські князівства, таємно підтримувала Стамбул грошима, зброєю та інструкторами. Найбільший ворог Наполеона, Великобританія, солідаризувалася з ним у небажанні бачити росіян на берегах Пропонтиди (назва, дана античними греками протоками Босфор і Дарданелли). Допомога, надана з боку Англії і Франції, дозволила Туреччині витримати війну, яка, з невеликими перервами, тривала шість років. Проте становище на фронтах складалася не на користь турків. Крім цього, в Стамбулі розуміли, що Османська Порта програє, незалежно від результату неминучого російсько-французького зіткнення. Єдиним рішенням був якнайшвидший вихід з війни, по можливості, з мінімальними втратами, у зручній позиції третього хто радіє. В очікуванні великомасштабної війни між імперіями Наполеона I і Олександра I, навесні 1812 року, в Бухаресті почалися мирні переговори. Вони проходили на заїжджому дворі вірменського купця Манук бея (російського агента). Турки прекрасно розуміли складність становища, в якому опинилася Росія, і тому наполягали на відновлення статус кво, але росіянам, щоб зберегти честь, потрібна була хоч незначна поступка, з боку Османської порти. Представник Сардинського королівства

в Санкт-Петербурзі, Жозеф де Местр писав: «Буде, укладено мир чи ні? Цим питанням задається весь народ. Це нелегко буде зробити ... Турки дуже неспокійні. Вони биті, але зовсім не переможені. Важко осідлати Балкани. Що досягнуто? До чого призведуть ці захоплені на Дунаї цитаделі? Схильний вважати, що все закінчиться розділом, щоб задовольнити честь і розорити провінцію».

Концентрація «Великої армії» на західних рубежах Російської імперії, вплинула на позицію російської сторони за столом переговорів, на заїжджому дворі Манук бея, зробивши її більш примирливою. Не могло вже і мови бути, про повну анексію Дунайських князівств, або про перенесення кордону по Сірету. Для того, щоб звільнити Дунайську армію, на увазі майбутньої війни з Наполеоном, Олександр І квапив Кутузова з укладанням миру з турками і готовий був задовольнитися «лише» Бессарабією. У свою чергу, турки, якщо і готові були щось поступитися, то тільки центральну частину Дністровсько-Прутського межиріччя, і ніяк не Хотин і Буджак (фактично, власне Бессарабію), які відігравали ключову роль в оборонній системі Османської імперії. Однак, неминуче навала Наполеона, і можлива поразка Росії, змусили турків поступитися і цим регіоном. Вони ще пам'ятали Єгипетську кампанію Наполеона в 1799 році, коли його зупинили біля самих воріт Анатолії, під стінами Аккри. Генерал Ланжерон, (французький емігрант на службі російського імператора), зустрівся з великим візиром в Шумлі, і з сумом зазначив, що турки виявив більше доброї волі, ніж росіяни «християни». Великий візир нарікав росіянам: «Не соромно вам сваритися через клаптика землі, який вам не потрібен, ви, які володієте чвертю планети? Саме тоді, коли будете атаковані Наполеоном, який веде проти вас половину Європи? Кожна крапля крові, пролита нами в цій війні, справжній бальзам для Наполеона... Віддаю вам Прут, і нічого більше... одним Ізмаїлом окупається війна, а у вас ще чотири фортеці і прекрасна провінція». На цей раз великий візир Ахмет мав на увазі не тільки власне Бессарабію (Буджак), а й інші регіони Молдови між Дністром і Прутом. Наполеон в терміновому порядку відправив до Стамбула свого представника, генерала Андреоссі (Andreossy), який повинен був переконати турків продовжувати військові дії, пропонуючи натомість безумовну допомогу і підтримку, а також територіальні компенсації за рахунок Росії. Андреоссі запізнився, але навіть прибув би він вчасно, нічого б не змінив, оскільки Туреччина твердо вирішила підписати мир. Кутузов і його наступник за столом переговорів, адмірал Чичагов, зуміли підкупити Великого візира через драгомана фанаріоти, Димитрія Моруз і вірменина Манук бея. Те, що не вдалося російським багнетам, виявилось, по силам туго набитим золотом гаманцях. Велика держава, на яку православні християни всього світу покладали стільки надій і довіри, обійшлась з Молдовою, як зі своїм злісним ворогом іншої віри. Цей факт був відзначений навіть Фрідріхом Енгельсом, який писав наступне: «Якщо для завоювань Катерини російський шовінізм знайшов деякі приводи, не хочу сказати, виправдані, але простимі - для завоювань Олександра і мови не може бути про щось подібне. Фінляндія фінська і шведська, Бессарабія румунська, а Польща Конгресу - польська. Тут не може йти мова про об'єднання розрізнених споріднених народів, які носять назву росіян; тут ми маємо справу просто з насильницьким завоюванням, попросту з пограбуванням». Ідейний соратник Енгельса - Карл Маркс, також стверджував, що Бессарабія була анексована Росією, в порушення норм міжнародного права. Він визначав, що: «Туреччина не могла поступитися тим, що їй не належало, бо Османська Порта визнала це в Карловіцах, коли була примушена поляками поступитися їм Молдовлахію; Порта відповіла, що не має права робити територіальні поступки, оскільки капітуляції надавали їй лише право суверенітету».

Приєднана Бессарабія мала бути денационалізована, оскільки до 1812 року більшість населення становили румуни (близько 89%). Про тривале інкорпорування чужої, з лінгвістичної точки зору території, не могло бути й мови, тим більше, що у неї в безпосередній близькості, була своя державність. У південних повітах молдавські румуни становили найбільшу частину населення. Цей факт визнається одним з

найвідоміших радянських дослідників у галузі демографії Буго-Дністровського межиріччя. Що стосується Хотинського повіту, то там, як відзначив інший відомий радянський дослідник В. Ф. Шишмарев, знаходилася «... деяка кількість українців». Зміна демографічного балансу обумовлювалося й тією обставиною, що румунський елемент дуже важко піддавався асиміляції, особливо в тих місцях, де його проживання було компактным, і він становив більшість. У цих зонах ситуація була зворотною - це він асимілював іншомовні елементи. Бессарабія, а особливо Буджак та Хотин, мали дуже велике стратегічне значення, щоб пустити цю проблему на самоплив, оскільки геополітичний контроль над територією зводиться, в кінцевому рахунку, до морально-культурного впливу на населення даної території (оскільки цей спосіб менш дорогий, але більш ефективний, ніж постійна військова присутність чи соціально-економічний розвій).

По-перше, необхідно було подолати культурну ізоляцію місцевих румунів, від решти населення імперії. З цією метою потрібно було урізати соціальні функції румунської мови. Таким чином, після скасування національно-державної автономії румунів Дністровсько-Прутського межиріччя (яке існувало у формі намісництва самоврядної Бессарабської області, в період 1813-1828 рр.) почався, що розтягнувся на кілька поколінь, процес витіснення із суспільного життя румунської мови: між 1828-1872 рр. румунська мова позбувся статусу офіційної (т. е. державного) і стала мовою «неформального» спілкування. Тільки починаючи з 1907 року, почався поступове повернення румунської мови в побут місцевого товариства.

По-друге, царський уряд приступив до масованої колонізації краю росіянами, українцями, євреями, болгарами, гагаузами, німцями, греками, швейцарцями, албанцями і представниками інших національностей, щоб змінити демографічний баланс не на користь місцевого румунського населення. З особливим завзяттям дана політика проводилася саме в тих повітах, які мали особливе стратегічне значення (Хотин і ті три повіту, які тоді складали Буджак: Аккерман (Четатя Албе), СЗМА і Бендери). Щоб досягти цієї мети, нерумунські колоністи були поставлені в привілейоване становище порівняно з місцевим населенням. Їх сім'ям надавалося 50 десятин землі (близько 60 гектарів). Вони на тривалий період звільнялися від сплати податків і несення військової повинності. Європейські колоністи (німці, швейцарці, французи і чехи), а також євреї користувалися свободою віросповідання і мали свої релігійні школи.

По-третє, бессарабських румунів стимулювали колонізувати внутрішні області Російської імперії, а також Середню Азію, Північний Кавказ, Сибір і Далекий Схід, де, будучи розрізненими, відірваними від румунської лінгвістичної середовища, вони легко могли бути асимільовані. Щоб прискорити цей процес, охочі покинути Бессарабію заохочувалися грошовими коштами, податковими пільгами та відстроченнями, великими наділами землі, сільгоспінвентарем, робочою худобою і житлом на новому місці проживання. Варто відзначити, що радянський уряд пізніше застосовував ті ж методи, що і засуджуваний царський режим.

У своєму намірі очистити від румунів південь Бессарабії царський уряд навіть зробив спробу посадити на землю, перетворивши їх на хліборобів, колоністів-євреїв. Спроба зазнала краху. Не дуже звичні до землеробської праці євреї, продали або здали в оренду свої земельні наділи, а на виручені гроші відкривали більш звичні їм підприємства: аптеки, циркульні, маленькі ремісничі майстерні або зайнялися іншими, не дуже чистими справами, як-то лихварством, шинками та кубелами, де пропивають свої копійки і гроші подорожні і гайдуки - народні месники (вони ж - злодії і розбійники). У дуже короткий термін євреї сконцентрувалися в містах і містечках. На селі залишилися лише корчмарі, деякі ремісники і ті, які замінили греків на малопочесних посадах керівників маєтками. Політика денаціоналізації переважно Хотина і Буджака, проведена царським урядом, впродовж вікового панування, мала успіх. Вже до середини XIX століття, в даних регіонах румуни, хоча і були найбільшою етнічною групою, але не становили більшості населення. Процес був

перерваний Кримською війною, яка повернула південну Молдову до складу Молдавського князівства (з 1862 року - Румунії) на термін у 22 роки.

Буджак, цей «забутий світом куточок», як намагалися і намагаються представити його деякі геополітики, тільки в другій половині XIX століття виявився два рази в центрі уваги міжнародних відносин. Перший «вихід» був пов'язаний із закінченням Кримської війни і наступним Паризьким міжнародним мирним конгресом. Ця війна, була однією з останніх спроб Росії, відрізати імперські штандарти на мінаретах навколо колишнього собору Святої Софії, перетвореної Мухаммедом II аль-Фатіхом («Завойовником»), в мусульманську мечеть. Цар Микола I, прозваний сучасниками, за його роль у придушенні європейської революції, «жандармом Європи», порахував, що великі держави будуть безпристрасно дивитися на евтаназію «хворої людини Європи», де він би зіграв роль знаменитого доктора Геворкяна (прозваного «доктором Смерть»). Він запропонував їм участь у розподілі спадщини агонізуючої Османської імперії, наївно сподіваючись, що територіальні винагороди та подяка європейських монархів за його внесок у придушення гідри революції візьмуть гору над геополітичними інтересами. Однак російський імператор недооцінив небажання великих держав бачити росіян на берегах Босфору. В ім'я цього неприйняття російських геополітичних зазіхань Англія і Франція забули розділяючи їх вікову ворожнечу, Австрія ж забула про вдячність, якою була зобов'язана особисто Миколі I за порятунок Габсбурзької монархії від майже неминучої загибелі, в 1849 році. Навіть Сардинське королівство, яке було лише на початку довгого і звивистого шляху до об'єднання Італії, не забарилося послати свої війська на південний берег Криму - де італійці не були майже чотириста років.

Після трьох років війни, Росія була змушена запросити світ. У Парижі був скликаний міжнародний мирний конгрес, який повинен був вирішити її подальшу долю. У центрі уваги конгресу виявилися питання про демілітаризацію Чорного моря, Південної Бессарабії і устя Дунаю (останнє територіальне придбання Росії на Балканах, після 1829), а також подальша доля Дунайських князівств. Росія і Османська імперія були позбавлені права мати військовий флот в акваторії Чорного моря і повинні були знести всі берегові укріплення. Щодо Дунайських князівств, то вони були поставлені під колективний протекторат (кондомініум) семи держав-гарантів, замість двох (Росії і Туреччини - як йшла справа до початку Кримської війни в 1853 році): Туреччина, Росія, Англія, Франція, Пруссія (з 1871 року - Німеччина), Австрія і Сардинія (з 1864 року - Італія). Три бессарабських повіти - Ізмаїл, Болград і Кілія, були повернуті Молдові. Їй же були повернуті гирла Дунаю, але Ясси так і не почали освоєння даного регіону, і османська імперія взяла цю територію під своє управління. «Щедрість» західних держав по відношенню до Молдови, пояснюється тією обставиною, що в князівстві при владі перебували місцеві представники масонських кіл, фактично, агенти впливу Заходу. У такому випадку, контроль над цією стратегічною зоною переходив до рук ради опікунів над Дунайськими князівствами, створеного на Паризькому мирному конгресі в 1856 році. У цьому органі західні держави мали більшість. Росія зазнала не лише територіальні, а й військово-стратегічні втрати. Російська армія була поставлена в положення, що виключає прямий контакт зі своїм віковим ворогом. Транзит російських військ через цю вузьку смугу землі міг бути здійснений тільки за наявності відповідної угоди з Молдавським князівством. Самоправне проникнення, негайно викликало б колективний відсіч з боку інших держав-гарантів, а події Кримської війни переконливо показали, які плачевні наслідки може мати подібний крок для Росії.

З моменту обрання на трон Румунії, в 1866 році, Кароля I Гогенцоллерна-Зігмарінгена, ситуація стала незворотною. Росія повинна була розпрощатися зі своїми планами про створення безперервного коридору між своїми володіннями і південними слов'янами на Балканах. Щоб подолати відставання в економіці і військовій області, Росія зробила ряд радикальних реформ і переглянула свою зовнішню політику. Канцлер Горчаков (новий міністр закордонних справ Росії, після

Паризького конгресу) зумів руками Пруссії усунути двох, самих заклятих недругів Росії - Габсбурзьку Австрію і Францію Луї-Наполеона Бонапарта III. Італія та Османська імперія були занадто слабкі, Англія ж поодиноці не могла вести великомасштабну сухопутну війну. У 1871 році, після капітуляції Франції перед Бісмарком, канцлер Горчаков заявив, що його країна не вважає себе пов'язаною надалі зобов'язаннями і рішеннями Паризького мирного конгресу. Європа в повному безсиллі дивилася на відновлення військово-морської могутності росіян на Чорному морі, не будучи в змозі щось зробити. Наступним, втім, передбачуваним кроком, повинен був стати реванш, за поразку у Кримській війні, і метою цього реваншу повинна була стати Османська Порта, зрозуміло.

Щоб мати можливість прямого зіткнення з противником, Горчаков починає в 1877 році переговори в Лівадії, з прем'єр-міністром Румунії Іоном. К. Бретіану, з приводу проходу російських військ через румунську територію. Правда, що російська сторона поставила питання про можливе відновлення статус кво в Бессарабії, але також вірно, що Бретіану з самого початку відкинув російські претензії. Всі спекуляції з приводу того, що румунський прем'єр-міністр погодився з поверненням Південної Бессарабії Російській імперії, є фальшивкою. Нагадуємо, що підсумком російсько-румунських переговорів, було укладення секретної угоди, згідно з яким, Росія в обмін на дозвіл проходу своїх військ через румунську територію, зобов'язувалася визнати незалежність Румунії, дотримуватися і гарантувати її міжнародно-визнані кордони (включаючи і кордон Південної Бессарабії). Процитуємо статтю II конвенції від 4 (16) квітня 1877 в якій чорним по білому написано, що Росія зобов'язується «... підтримати і зробити так, щоб поважалися політичні права Румунської держави, як це впливає з існуючих внутрішніх законів та міжнародних договорів, охороняти і захищати нинішню територіальну цілісність і недоторканність Румунії». Написане десь, що це не відноситься до Південної Бессарабії? Згадується якийсь можливий обмін територіями? Чи йдеться тільки про гарантії румунсько-турецького кордону, як вважають деякі російські і радянські дослідники? За якогось приводу, міністр закордонних справ Австрійської імперії, граф Андраші сказав: «Світ здригнеться від нашої невдячності». Однак, навіть підступний Відень не вчиняв таким чином, як вчинила Росія по відношенню до Румунії. Коли побачив ворога поваленим, Санкт-Петербург пригрозив інтернуванням румунської армії, яка перебувала далеко від дому, і була ослаблена в боях. Мова йде про ту армію, яка нещодавно врятувала російську від ганебної поразки.

Яблуком розбрату між колишніми союзниками, які за ніч стали ворогами, був саме Буджак - цей самий «забутий куточок». Після того, як Плевна капітулювала, а російські армії перейшли через гори, що прикривають Стамбул, Росія раптово «згадала» про три південні бессарабські повіти, втрачених після Кримської війни, і зажадала повернути їх назад в ультимативній формі. Щоб підсолодити пілюлю, Румунії була запропонована Добруджа. «Обмін» був тим неприйнятним і болючим, що одна румунська територія, була запропонована в обмін на іншу - теж румунську. Як і слід було очікувати, Бухарест відхилив угоду і зажадав арбітражного рішення держав-гарантів. Кілька місяців потому, після підписання Сан-Стефанського мирного договору, в Берліні був скликаний міжнародний конгрес, останній в історії Європи. Причиною його скликання була скарга з боку Румунії про надмірне посилення Санкт-Петербурга південніше Дунаю, де була створена справжня болгарська імперія, яка, зрозуміло, повинна була стати форпостом Росії на Балканах. Щоб якимось компенсувати Росії настільки радикальне скорочення території її болгарського васала, Берлінський конгрес прийняв її сторону, в суперечці з Румунією. Повіти Болград, Ізмаїл та Четатя Албе повернулися до складу Російської імперії. Такий стан речей зберігалося до березня 1918 року, коли Сфатул Церій прийняв рішення про приєднання Бессарабії до Румунії.

Три послідовні революції, які потрясли Росію на початку ХХ століття і призвели до зміни політичного режиму і форми правління, не означало і зміни

зовнішньополітичних векторів. Її геополітичні цілі залишилися тими ж: Балкани, Протоки, вихід до Індійського океану, «Drang nach Westen» («Марш на Захід») через польські та німецькі комунікації і т. д. і т. п. Комуністичне керівництво Радянського Союзу в точності слідувало по шляху, визначеним у програмних документах російської геополітики: «Легенда про Білий клуб» і «Заповіт Петра Першого». Більшовицька революція 1917 року привела до тимчасового територіального стиснення російської держави і зміни її цивілізаційної конотації. Панслов'янська і панправославна ідеологія («визволення братів по крові вірі») була змінена на космополітичну теорію класової боротьби («пролетарського інтернаціоналізму»). Остання була більш агресивною, ніж перша, оскільки називала речі своїми іменами, не вдаючись до яких-небудь, езопівських тлумачень - світова гегемонія («перемога комуністичної революції у світовому масштабі»). Ця гегемоністська філософія, особливо проявила себе в перші роки Радянської влади, втілюючись в теорію про «перманентну революцію», автором якої був представник «всесвітньої нації» - Лев Давидович Троцький, він же Бронштейн, який, між іншим, був затятим руминофобом. Червоне колесо було зупинено в Прибалтиці гірськими стрілками Маннергейма і добровольчими частинами «Залізної» дивізії фон дер Гольца, на Віслі - легіонерами Пілсудського, а на Дністрі і Тисі - солдатами генерала Авереску. Малим європейським державам вдалося те, чого не вдалося великим державам (т. зв. «Комбінований наступ Антанти» часів Громадянської війни в Радянській Росії). У 1920 радянський більшовізм взяв «тайм аут» у «тріумфальному ході Радянської влади в світовому масштабі». Майже на двадцятирічний період, подібно Росії Горчакова після Кримської війни, Радянський Союз «зосереджується». Революційна фразеологія ще переважає в офіційній лексиці, справжні геополітичні цілі вже не виносяться на сторінки газети «Правда», але дбайливо зберігаються в папках, з грифом «цілком таємно». Таким документом, було і знаменитий «Лист ініціативної групи», офіційно назване «Меморандум з приводу необхідності створення Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки»

«Бессарабці» Котовського вимагали від Центрального Комітету створення на лівому березі Дністра союзної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки. У цій «billette-doux» («любовної записці») між іншим, зазначалося, що: «Молдавська республіка могла б зіграти таку ж роль політико-пропанандістського фактора, яку відіграють Білоруська республіка, по відношенню до Польщі і Карельська республіка - по відношенню до Фінляндії. Вона могла б привернути увагу і симпатію бессарабського населення, і створила б очевидні приводи, до підготовки приєднання Бессарабії до Молдавської республіки». В продовження «меморандісти» розкрили дужки, вказуючи на «європейські перспективи», які розкриваються, з можливим приєднанням Бессарабії: «Поширення Радянської влади на територію Бессарабії має набагато більше значення, оскільки цей край межує на Півночі і на Сході з Буковиною і Галичиною, українське населення яких повністю на стороні УРСР та СРСР, а на Півдні - з Добруджою, населеної болгарами. ...З цієї точки зору, стає невідкладною необхідність створення саме союзної соціалістичної, а не автономної республіки у складі СРСР. Об'єднання територій обох берегів Дністра послужило б для СРСР стратегічним проходом до Балкан (через Добруджу) і до Центральної Європи (через Буковину і Галичину), який СРСР міг би використовувати як плацдарм, у військових і політичних цілях». Особливою увагою з боку Комінтерну, який перебував у Ленінграді (у той час, як партійне і державне керівництво перебувало в Москві), користувався Буджак, завдяки етнічній амальгамі, яка була там створена царським урядом в 1812 - 1917 роках. Нащадки колишніх колоністів, які в період російського панування користувалися пільгами і привілеями, на відміну від місцевого населення, яке вони зневажали і на яке дивилися зверхньо, раптово опинилися в не дуже почесному становищі «спільне проживання етнічних груп» (хоча їх етнокультурні, конфесійні та мовні права дотримувалися дуже ретельно – за заявою Бухареста).

Уражені у своєму самолюбстві, етнічні меншини Буджака, доведені до відчаю, піднімали повстання; одне з них - Татарбунарське. У 1924 році, виконуючи наказ Комінтерну, місцеві комуністи почали антирумунське повстання в цьому містечку, розташованому в серці Буджака. Передбачалося, що повстання швидко охопить і інші населені пункти, в яких мешкали меншини. На «звільнених» територіях повинна було бути сформовано щось на кшталт «радянської республіки» або «звільненого радянського району», за прикладом Угорщини 1919 року або Китаю 20-х - 30-х років минулого століття. Створений для цієї мети Тимчасовий революційний уряд повинен був звернутися за допомогою до Червоної Армії, щоб звільнити правобережжя Дністра від «румунських буржуазно-поміщицьких окупантів» (цей сценарій був здійснений навесні 1921 року в Закавказзі). Москва, звичайно, не стала б байдуже дивитися на «трагедію братів по класу» і відреагувала б, виходячи з духу «пролетарського імперіалізму» і «класової солідарності». Швидкі та жорстокі дії частин королівської армії і румунських жандармів завадили розвитку подій по викладеному сценарію. Знаменний і той факт, що повсталі, майже відразу після початку виступу, попрямували до Дунаю, щоб захопити ключові порти в нижній течії річки. Річкова флотилія Румунії також відреагувала досить швидко, висадивши десант морської піхоти і розігнавши розрізнені загони повстанців вогнем артилерії броньованих річкових моніторів. Спроба Комінтерну встановити Радянську владу в Буджаку, використовуючи угорсько-закавказький сценарій, зазнала невдачі.

Митарства Бессарабії знову почалися в 1940 році, після 22 років возз'єднання з Румунією. Секретний додатковий протокол, підписаний між СРСР та гітлерівською Німеччиною, відкривав зелену вулицю експансіоністської політики Москви, включаючи і Бессарабію. Сталін терпляче вичікував, поки з європейською політичної арени були виведені головні союзники Румунії - Франція та Польща. Тільки після капітуляції Парижа, погодивши свої дії з Болгарією та Угорщиною, які також претендували на значну частину румунської території, Радянський Союз вирішив приступити до практичного здійснення того пункту протоколу, який стосувався безпосередньо Бессарабії. Більше того, радянська сторона зажадала і Буковину, яка ніколи не належала Росії. Румунія була змушена поступитися і 28 червня 1940 року, територія площею майже в 56 тисяч кв. км., була анексована радянською імперією. Спочатку було передбачено створення союзної Молдавської РСР на всій території Бессарабії і МАССР з лівого берега Дністра. Радянський офіціоз «Известия» у своїй передовій статті 28 червня сповіщав своїх читачів, що в сузір'ї радянських республік сестер з'явилася ще одна республіка, площею близько п'ятдесяти тисяч кв. км. і населенням понад 3,5 мільйонів чоловік. Значить, до її складу повинні були бути включені всі румунські території з обох берегів Дністра.

Незабаром, однак, під тиском Києва, ЦК ВКП(б) змінив своє рішення. Союзна Молдавська РСР була створена у своїх нинішніх кордонах, тобто, без північно-східної частині Хотинського повіту, п'яти з одинадцяти районів колишньої МАССР і Буджакського кута, розташованого між молдавськими селами Паланка і Жюржюлешть і селом Новоукраїнка, яке знаходиться в тій частині Буджака, яка довільно була приєднана до України. Від цього села до Кишинєва, по прямій, не більше п'ятдесяти кілометрів. Бессарабське чорноморське узбережжя потрапило до України. Кремль, іншими словами, позбавив новонароджену республіку найважливіших геостратегічних зон, які ще Олександр I на початку російсько-турецької війни 1806-1812 років, припускав включити до складу своєї імперії (задуми про анексію обох Румунських князівств, Молдови до Сірету або «хоча б» Дністровсько-Прутського межиріччя, з'явилися пізніше). Приступивши до цього територіальним розділу, Сталін начебто передчував майбутній розпад СРСР. Той факт, що накреслення кордонів не мало нічого спільного з етнічними реаліями, доводиться і долею нащадків болгарських і гагаузьких колоністів. Три чверті гагаузів залишилися у складі МРСР, а одна чверть - в УРСР. З болгарами ситуація була діаметрально протилежною. Навіть керівництво МРСР, яке було створено з

іншомовних креатур з лівобережжя Дністра, розуміло, наскільки штучна і дивна нова конфігурація кордонів і просило, щоб принаймні Ренійський район, в якому румунське населення було в переважній більшості, залишався у складі Молдови. Це дозволило б їй стати не тільки «де юре», а й «де-факто» дунайською і чорноморською державою. За Міжнародної конвенції про судноплавство по Дунаю, підписаної в Белграді, у 1948 році, вільне судноплавство по цій річці, простягається від міста Ульма в Німеччині до Суліни (Румунія), а «морський Дунай» - від Бреїли до впадання Дунаю в Чорне море.

До 1954 року райони Південного Буджака, приєднані до України, склали окрему - Ізмаїльську область. Це була єдина область України, з більшістю населення (румун, болгар і гагаузів), що не відносять до східних слов'ян. Зона могла стати в майбутньому вогнищем етнічного та обласного сепаратизму. Ймовірно, цим і було викликано злиття Ізмаїльського анклав з Одеською областю, оскільки з точки зору економічних чи військово-стратегічних потреб, це об'єднання є абсолютною нісенітницею. Під час демаркації кордонів між МРСР і УРСР був використаний, мабуть, той же тупий, погано заточений олівець, як і у випадку з цинутів (краєм) Херца. Занадто товста лінія, прокладена по топографічній карті, дозволила Молдові мати кілька сот метрів виходу до Дунаю. Біля села Паланка адміністративний кордон (думав чи хто тоді, що вона стане державною?), перетворювала Південний Буджак, приєднаний до України, в справжній анклав. Це з одного боку. З іншого боку, при необхідності, анклав міг бути дуже легко перетворений на хінтерланд, територію, яку Київ міг перетворити на плацдарм для дій, спрямованих не тільки проти Молдови, а й Румунії. З позицій в околицях Рені, румунські порти Бреїла і Галаць можуть бути обстріляні навіть з артилерійських установок. Гострий кут українського Буджакського трикутника у Новоукраїнці дозволяє зробити те ж саме зі столицею Республіки Молдова. Крім цього, території заселені етнічними групами болгар і гагаузів могли бути дуже легко використані як база, для початку процесу дезінтеграції Молдови під гаслом боротьби за «об'єднання братів, гноблених румунськими націоналістами» або «молдавськими» (дивлячись по тому, як розвивалися б події). Будь-яка спроба об'єднання Молдавської РСР з Румунією, наштовхнулася б на опір відповідних етнічних груп з території МРСР, які знайшли б підтримку своїх побратимів, по той бік демаркаційної лінії. Щоб перешкодити цьому процесу, Москва не зупинилася б перед створенням «Болгарсько-Гагаузської АРСР» у складі УРСР. Так вчинили у випадку Фінляндії і Карелії або в разі МАССР та Бессарабії. Після того, як мета була досягнута або недосягнутого (залежно від ситуації), це псевдодержавності формування, було б ліквідовано або знижений в статусі, як у випадку з Карело-Фінської РСР (що стала автономною) або АРСР німців Поволжя або Уссурийської АТ (повністю розформовані, а титульні нації (німці і корейці) були депортовані). У тому, що не всі пішло за цим сценарієм, винна Україна, яка вийшла зі складу СРСР.

Якби ініціатива розділу СРСР виходила з Києва, сценарій, заготовлений для Молдавської РСР, дуже легко міг бути використаний проти України. Крім того, Южнобуджакській анклав став би тягарем для Києва (з причини своєї географічної ізоляваності від основного територіального масиву України) і вогнищем болгаро-гагаузської сепаратизму. Для Румунії приєднання обкраяної до такого потворного стан, Бессарабії було позбавлене сенсу, і включала ті ж геополітичні небезпеки - Північний Буджак, заражений сепаратистськими настроями болгар і гагаузів. Придністровська смуга також стала б занадто дорогим придбанням, через неможливість її захистити і руминофобії місцевої російськомовної меншини. Бессарабія, заражена сепаратизмом, позбавлена своїх природних рубежів і головних стратегічних пунктів, не могла бути життєздатною навіть як самостійна держава. Додатково до всього, Москва подбала, щоб розвиток нової союзної республіки відбувався особливо нерівномірно. Головні промислові підприємства були зосереджені на лівому березі Дністра, а правий берег став аграрним додатком.

Південь взагалі був кинутий напризволяще. У разі відокремлення МРСР від СРСР в нерозвиненості Буджака завжди можна було звинуватити (як воно і сталося) Кишинів. Такий стан речей прискорив би сепаратистські процеси в районах з компактним проживанням болгарського і гагаузької меншини.

1940 приніс нові демографічні зміни в Буджаку, включаючи і Південний, який приєднала (як і решту румунських регіонів - Північну Буковину, край Херца, північну частину Хотинського повіту і кілька десятків молдавських сіл Буго-Дністровського межиріччя) Україна. Центральну частину регіону покинули, згідно радянсько-німецької домовленості, і поїхали в Фатерланд («вітчизна» по-німецьки) понад сто тисяч нащадків німецьких колоністів, які оселилися тут ще при імператорах Олександрі I і Миколі I. Вони відразу ж були замінені десятками українських сімей. Це призвело до того, що українське населення стало більшістю там, де воно практично ніколи не було присутнє, як в Саратові і Татарбунарському районах.

Після війни були депортовані чорноморські греки, які раніше населяли рибальські селища на морському узбережжі. Частина місцевого румунського населення з інтелігенції і заможних верств виїхала до Румунії або була депортована. Під час кампанії боротьби з космополітизмом, в 1949 році, було піддано репресіям єврейське населення регіону. На їх місце були привезені ті ж українці і росіяни.

Таким чином, радянський режим забезпечив собі лояльну більшість у всіх ключових пунктах регіону - містах Білгород-Дністровський (Четатя Албе), Ізмаїл, Рені та Кілія. Кампанія русифікації-українізації, якій було піддано румун Південного Буджака, привело до такого положення, що вони з найчисленнішою етнічної групи, якою були в передвоєнний період, скотилися на четверте місце в даний час (трохи більше 13% від загального числа населення) після українців, болгар та росіян. Місцеві молдовани-румуні продовжують ще утримувати відносну більшість (близько 48%) тільки в Ренійському районі, і присутні у вигляді розрізнених острівців, в інших районах Південного Буджака.

Болгари та гагаузи продовжують масив, який вони заселяють в Республіці Молдова, але їх процентне співвідношення зворотнє: 80% буджацьких гагаузів проживають в Республіці Молдова, 20% - в Україні. З болгарами справа йде навпаки. Розселення гагаузів відповідає розселенню на їх історичній батьківщині - Болгарії. Відомо, що гагаузи поділяються на дві групи, залежно від етнічного елементу, який вплинув на формування адстрат - греки (уруми) і болгари (тукани). Гагаузи - «тукани», які прибули з Деліормана (регіон у північно-східній Болгарії) переважають в Комратському і Чадир-Лунгському районах, а «уруми» з округу Варна (чорноморський порт в Болгарії) - в Вулканештському районі та гагаузьких селах української частини Буджака.

Болгарсько-гагаузький масив в Буджаку далеко неоднорідний, є вклинювання з румунських (в молдавській частині Буджака) і українських сіл. Таким чином, т. зв. «Атогія» - адміністративно-територіальне утворення «Гагауз ері» - сформовано з чотирьох розрізнених анклавів, а болгарська «автономія» Тараклійського району - з трьох. У Південному Буджаку цей масив також неоднорідний. Поділ Сталінін Буджака в 1940 році, може бути міною уповільненої дії, закладеною під двома державами, які ділять між собою цей регіон. Гагаузи відрізняються русофільством і руминофобією. Вони готові відмовитися від автономії, аби не бути частиною молдавської держави.

Хтось порівняв українське Закарпаття з Радянським Союзом в мініатюрі, з причини дуже строкатої етнічної палітри. Щось подібне можна сказати і про Буджак, але тут ця палітра стала результатом капризу «художника» (царської Росії, СРСР і України) а ніяк не природним ходом історії. Жителям Буджаку притаманні радянський менталітет, негативне ставлення до румун.

Симптоматично, але саме гагаузи, в роки Радянської влади, були найбільш знедоленою етнічною групою в регіоні. За винятком кількох років, їм було заборонено навіть початкову освіту рідною мовою. Урок настільки міцно був засвоєний, що навіть

через 16 років існування автономії (Атогіа) там немає жодної школи з викладанням гагаузькою мовою. Всі предмети (за винятком рідної мови) викладаються... російською (!) мовою.

Болгари з південної частини Буджака сконцентровані переважно в Болградському (близько 60%) і Арцизському (30%) районах. Так само, як і місцеві гагаузи (проживають в Болградському та Тарутинському районах) вони налаштовані лояльно до української влади. Пояснюється це тією обставиною, що 20 років тому гнів Москви був спрямований проти Кишинєва, а не проти Києва, який тоді здавався цілком лояльним. У зв'язку з цим, треба відзначити, що на референдумі з приводу збереження СРСР, 70% українців висловилися «за», тоді як Кишинєв референдум бойкотував. Цікаво відзначити, що всього лише дев'ять місяців по тому, 90% громадян України категорично висловилися на користь... незалежності української держави.

Якщо етнічна географія болгар і гагаузів не зазнала істотних змін, ми не можемо стверджувати те ж саме про етнічну географію українців, росіян і корінних молдован-румунів з української частини Буджака. Російсько-українське населення (в більшій своїй частині говорить російською мовою і «на суржику») переважає в колишньому повіті Четатя Албе і населених пунктах, розташованих уздовж Кілійського рукава Дунаю і бессарабського узбережжя Чорного моря.

Іншими словами, у разі виникнення в регіоні військового конфлікту, в який були б втягнуті держави, що мають "родичів" серед меншин, найважливіші стратегічні пункти і позиції збережуть свою вірність Києву, як колись Москві. Якщо розглядати факти з цієї точки зору, зовсім не випадковим здається український «пояс» навколо двох залізничних комунікацій регіону, в першу чергу, дороги Рені - Одеса та Арцизського залізничного вузла.

Існує недовіра між цими двома балканськими меншинами, які два століття тому опинилися в Буджаку. Болгари та гагаузи ніколи не «переварювали» один одного. Ось чому проект «Великої Гагаузії» (під виглядом «Буджацької республіки») висунутий Іваном Бургуджі, залишається нездійсненим.

За умовами Адріопольського мирного договору 1829, Російська імперія приєднала до себе дельту Дунаю, але вже через 27 років, була змушена повернути її Османській імперії, а Південну Бессарабію - Молдавському князівству. У 1878 році, Росія взяла реванш у Буджаку, але не повернула собі гирла Дунаю, які разом з Добруджей відійшли до Румунії. І все-таки, з поверненням собі трьох южнобессарабських уездів (Кілія, Болград, Ізмаїл) царська імперія знову стала дунайською державою, оскільки отримала доступ до Кілійського рукава і мікрodelьти Вилкове, сформованої декількома рукавами, серед яких і канал Бистре (стара назва - Старостамбульське гирло).

Військово-морський флот Росії беззастережно панував на Чорному морі і царська імперія не потребувала всієї дунайської дельти, бо й без цього вона могла в будь-який момент перервати будь-яке пересування по Дунаю. Після Другої світової війни, Чорне море взагалі стає радянським «mare nostrum» («внутрішнім морем»). Радянський Союз і його сателіти контролювали чорноморське узбережжя від Бургаса до Батумі. Турецький флот серйозну конкуренцію радянським ракетним крейсерам скласти не міг, а великотоннажним кораблям НАТО вхід в радянську «калюжу» був закритий Конвенцією Монтре по протоці від 1936 року.

Ідея будівництва каналу Бистре аж ніяк не нова. Ще з тієї пори, коли Радянський Союз перебував у zenіті своєї могутності, такий проект передбачався, але потім Москва від нього відмовилася. Причин було багато. По-перше, Кілійський рукав хоч і був найповноводнішим з усіх дунайських каналів, але був закритий для судноплавства сучасних судів, оскільки велика ріка наносила в цей канал величезну кількість мулу, по-друге, ніхто не піддавав сумніву радянське військове панування в Чорноморському басейні. В третє, ставши традиційним, ірредентизм румунських комуністів можна було без особливих турбот тримати під контролем, шляхом

призупинення поставок сировини та електроенергії, яких гостро потребували мегалітичні важка і нафтохімічна румунська промисловість. Варто було «Скорнічештському дубу» (Ніколає Чаушеску) надуті губу як найбільші металургійні (Галац) і нафтохімічні (Плоєшти) комбінати починали задихатися від нестачі сировини. До того ж, Румунія була єдиною країною, з усіх боків оточеною державами «народної демократії» і фрондерство її керівників не дуже турбували Москву.

Стан речей змінилося з розвалом Радянського Союзу. Україна стала не тільки незалежною державою, а й великої регіональною державою в Чорноморському басейні, завдяки подарункам Леніна (1918 - 1922 рр.), Сталіна (1940 і 1948 рр.), Хрущова (1954). Їй належать найбільші порти і військово-морські бази регіону (Одеса, Миколаїв, Севастополь). Україна успадкувала від Радянського Союзу сильну і різноманітну важку та машинобудівну промисловість, яка в змозі виробляти будь-який вид зброї - від автомата Калашникова до атомних крейсерів і підводних човнів. Києву вдалося не розтратити талант успадкований від господаря, на відміну від корумпованих господарів Кремля.

Завдяки низьким цінам на поставлений з Росії природний газ, на початку 2000-х років, українська економіка була на підйомі і навіть утворилися деякі надлишки в бюджеті. Київ вирішив використати ці кошти для здійснення відставленого радянського проекту - створення судноплавного каналу Бистре, який призначений проходити за маршрутом Рені - Ізмаїл - Вилкове - Бистре - Чорне море і мати загальну протяжність 170 кілометрів. Українська сторона обгрунтовує необхідність риття каналу економічними міркуваннями - новий канал дозволив би щорічно заощадити близько 1 мільйона доларів.

Крім цього, бюджет країни поповнили б і інші мільйони від іноземних суден, які пішли б цим каналом, а не Сулінським, проходження яким більш складніше, і відповідно більш затратне. Знаменитий канал Дунай - Чорне море, проритий зеками румунських тюрем в роки диктатури «генія Карпат», не конкурент не тільки каналу Бистре, але навіть і Сулінському. Плюси і вигоди, які канал Бистре повинен принести міжнародному дунайському судноплавству, на папері виглядають бездоганно.

У проекту «Бистре», проте, є і дуже сильна геополітична складова. За умови його здійснення, Україна стає, фактично, господинею Дунайської дельти (не забудемо, що Суліні можна погрожувати і з боку острова Зміїний, який відійшов до України в 1948 році). Румунія звернулася до міжнародного екологічного руху, і до європейських юридичних інстанцій, оскільки канал Бистре ставить під загрозу флору і фауну Дельти - унікального природного пам'ятника. Щоб не викликати невдоволення своїх західних спонсорів, Київ формально підпорядковується рішенням європейських інстанцій. Однак, роботи тривають явочним порядком. Але фінансова криза і призупинення робіт призвели до того, що мул з Кілії проникає в русло каналу Бистре, а у Києва немає коштів для проведення робіт з очищення дна.

Зміїний - невеликий скелястий острівець, розташований у Чорному морі - прямо навпроти Дунайської дельти. Довжина острова півтора кілометра, а ширина - всього сто п'ятдесят метрів. Острів Зміїний належить Україні. Румунія, яка звернулася до Гаазького міжнародного суду, заперечує належність острова Україні, і вимагає його повернення. Шанси у румунської сторони мінімальні. На острові немає родючих ґрунтів і запасів прісної води. Флора представлена травами, чагарниками і лишайниками, а фауна - птахами і зміями (які й дали назву острову). До недавніх пір на острові не було постійного населення. Тут є маяк і невелика застава українських прикордонників.

В історичному минулому острів Зміїний не належав Росії. Після 1812 року острів залишився під турецьким сюзеренітетом, а за рішеннями Паризької мирної конференції 1856 року він, разом з Дунайською дельтою, відійшов до Молдавського князівства, але з тих же міркувань, що і дельта Дунаю, острів Зміїний залишився володінням Османської імперії.

У рішеннях Паризького мирного договору 1947 року, який розмежував радянсько-румунський кордон, про острів Зміїний взагалі не згадується, що означало - державна приналежність залишалася колишньою - румунською. Тим часом румунські комуністи, за підтримки радянських окупаційних військ, здійснили державний переворот. Король Михайл I, якого в 1944 році, І. В. Сталін нагородив орденом «Перемога», був змушений залишити країну. Румунія стала «народною республікою», на чолі якої стояв прорадянський маріонетковий уряд доктора Іоана-Петру Гроза.

18 лютого 1948, в Москві було підписано Додатковий протокол до радянсько-румунського мирного договору, згідно з яким, острів Зміїний переходив під радянську юрисдикцію. У протоколі, підписаному 23 травня 1948 стверджується, що «... Острів Зміїний був повернутий СРСР, бо в минулому він був російським». Після розпаду СРСР, цей клаптик землі залишився у складі України, що стала незалежною державою. Подивимося, на що вказують історичні факти. Останній міжнародний конгрес, який визначив державну приналежність острова Зміїного - це Берлінський конгрес 1878. В укладеному між Російською імперією і Туреччиною мирному договорі, який був парафований великими державами, зазначалося: ст. 46 «Острови, що формують дельту Дунаю, як і острів Зміїний, санджак Тульчи, що охоплює округу (Казас) Суліна, Кілія, Махмудія, Ісакча, Тульча, Мачин, Бабадаг, Хиршова, Кюстенджі, Меджидія входять до складу Румунії». Після цього конгресу і до 1948 року, суверенітет Румунії над цим клаптиком землі, ніким і ніколи не ставився під сумнів.

Київ, заради зміцнення прав на острів, приступив до заселення острова кількома десятками цивільних осіб, постачання яких здійснюється морським і повітряним шляхом (гвинтокрилами) - на острові зародився новий населений пункт - селище Біле, який з адміністративно-територіальною точки зору, підпорядкований місту Вилкове. Територіальна суперечка через острова Зміїний між Україною та Румунією, розростається все більше, не тільки через стратегічне положення острова, який намертво закупорює гирла Дунаю, але й з причини величезних запасів нафти і природного газу, якими багатий континентальний морський шельф острова.

Захід став більш чуйним щодо Бухареста після того, як Румунія стала членом НАТО і Євросоюзу, оскільки інтереси румунські, імпліцитно, стали західними інтересами. Міжнародний суд в Гаазі вирішив, що 80% континентального морського шельфу острова Зміїний повинні бути включені в румунські територіальні води.

Загалом, однак, Бухарест цей бій програв, оскільки, практично, відмовився від прав на острів та Південний Буджак. Підписавши в 1997 році договір про державний кордон між Україною і Румунією і визнавши рішення Міжнародного Гаазького суду з приводу континентального морського шельфу острова Зміїний, Румунія відмовилася від прав на ці території.

02. ЗАПОРІЗЬКА СІЧ.

Запорозька Січ (або Запорізька Січ) – укріплений осередок нереєстрового Війська Запорозького Низового другої половини XVI – кінця XVIII ст., що був розташований за порогами Дніпра. Збереглися відомості про сім Запорозьких Січей, що наслідували одна одній. Створення Запорозької Січі стало потужним імпульсом консолідації українського козацтва, формування його самосвідомості та утвердження організаційної структури. В сучасності термін Запорозька Січ регулярно вживається для позначення усієї території та устрою Війська Запорозького.

Запорозька Січ була обведена високими валами з частоколом і зрубамі, на які ставилися гармати. Між валами була широка площа, на краю якої стояли курені - казарми, де мешкали запорожці. Козацька зала на Січі, що звалася також кошом, нараховувала кілька тисяч (іноді її чисельність доходила до 10 тис.) озброєних козаків. На площі містилася церква, будинки старшини, школа, господарські та військові споруди. Січова церква Покрови Пресвятої Богородиці і духовенство

перебували під зверхністю Києво-Межигірської архимандрії. Площа біля церкви була центром суспільно-політичного життя Запорозької Січі, де відбувалися Січові ради тощо. Поза валами був Січовий базар, куди приїжджали купці зі своїми товарами. Січовики продавали тут продукти своєї праці -- рибальства і мисливства. На Січі не було ні феодальної власності на землю, ні кріпосництва. На Запоріжжі панував не феодальний примус, а принцип найму. Панівну верству Запорозької Січі становили не феодалаи як привілейований стан, а власники рибних промислів, багаті скотарі й торговці, а пізніше, в міру розвитку землеробства та інших галузей господарства - власники великих зимівників, водяних млинів, чумацьких валок тощо.

Цим багатіям протистояла голота - маса бідняків, позбавлених засобів виробництва і власного житла. Між цими двома протилежними класовими групами стояв прошарок дрібних власників. Із середовища багатого козацтва виходила правляча верхівка - старшина, яка зосереджувала у своїх руках адміністративну владу і судову, керувала військом і розпоряджалася фінансами. Вона представляла Запорозьку Січ у зносинах із зовнішнім світом. Усю старшину обирали на військовій козацькій раді, причому у виборах мало право брати участь усе козацтво. Однак, попри це, заможна верхівка в більшості випадків добивалася вигідних для себе ухвал козацької ради. Відзначаючи специфічні риси політичної організації запорозького козацтва, Січ називають «козацькою республікою». Запорозькі козаки становили товариство - громаду, яка поділялася на курені. Найвищим органом влади на Січі була військова козацька рада, в якій брали участь усі козаки. Рада обирала кошового отамана, козацьку старшину, спільно вирішувала найважливіші питання. На Запорозькій Січі діяв козацький військовий суд, який нещадно карав за вбивство товариша, крадіжки у побратимів. Каралися також приведення у Січ жінок, пияцтво під час походів, кривда жінки, зухвалість до начальства тощо. На Запоріжжі при церквах діяли школи, де діти козаків навчалися письма, церковного читання, співу та музики. Ще одним показником розвитку культури на Січі було шанобливе ставлення запоріжців до книги. Звичайно, купувати та дарувати книги могли дозволити собі лише заможні козаки.

Запорозька Січ здійснювала сухопутні і морські походи на поляків, турок і татар, московитів. У сухопутних походах, які здійснювали в основному навесні, переважала кіннота. Для морських походів обирали як правило осінній час і здійснювали їх на морських суднах - чайках, що вміщували від 50 до 70 чоловік. Крім чайок інколи використовували й більші кораблі. Попереду йшло судно Кошового отамана, на якому майорів отаманський стяг. Кожен козак був добре озброєний: шабля, дві рушниці, шість фунтів пороху, достатня кількість куль, ядра для фальконетів, один нюрнбернський квадрант (для орієнтування).

Першою літописною Січчю є Томаківська - саме про цей острів, на котрому на той час ще розміщувався лише ухор, писав Мартин Бельський. Достовірний опис Томаківки вже з укріпленням та козацькою радою поч. 80-х р. XVI ст. подав Бартош Папроцький, котрий розповів про поїздку на Запорожжя польського шляхтича Самійла Зборовського. До першої половини 80-х відносяться й перші згадки про дерев'яні січові укріплення -- засіки, що їх будували козаки. Секретар папського нунція в Польщі Карло Гамберіні писав про це в 1584 році. Частина істориків вказувала як на засновника «першої Хортицької Січі» Дмитра Вишневецького. Протягом існування Війська Низового його осередками у різний час були 7 Запорозьких Січей: Томаківська (80-ті роки XVI ст. - 1593), Базавлуцька (1593-1638), Микитинська (1639-1652), Чортомлицька (1652-1709), Кам'янська (1709-1711, 1730-1734), Олешківська (1711-1728), Нова Січ (1734-1775).

Уряд царя Петра I розглядав Запорозьку Січ як один з осередків визвольної боротьби українського народу. Після переходу на бік шведів гетьмана І.Мазепи та частини запорозької старшини й козаків під проводом кошового отамана Костя Гордієнка, царський уряд звинуватив усе запорозьке козацтво в зраді. За наказом царського уряду 14 (25) травня 1709 р. Запорозьку Січ було зруйновано військами під

орудом полковника Яковлева. Після поразки шведської армії та українських козаків під командуванням гетьмана Мазепи під Полтавою деякі запорожці пішли на південь й в 1710 році заснували нову Січ, при впадінні в Дніпро ріки Каменки (на Херсонщині). Однак за наказом Петра вона була зруйнована військами гетьмана Скоропадського й генерала Бутурліна. Запорожці відійшли ще далі й заснували Олешківську Січ у межах Османської імперії. Відповідно до Прутської мирної угоди (1711) та Адріанопольської угоди (1713) Московська держава відмовлялась від претензій на Правобережну Україну та Запоріжжя та визнавала юрисдикцію Туреччини над Запорозькою Січчю. Запорозькі козаки (Олешківська Січ) знаходились під владою Османської імперії до 1734 року. Почавши підготовку до війни з Кримом і Туреччиною, царський уряд знов запросив козаків повернутися на Запоріжжя. В березні 1734 р. запорожці заснували на р. Підпільній (рукаві Дніпра), поблизу колишньої Старої Січі, т.зв. Нову Січ. Влітку 1734 р. був підписаний Лубенський договір, що закріплював владу Російської імперії на території Війська Запорозького Низового.

Останній період (1734–1775 рр.) в історії Запорозької Січі позначився з одного боку, помітним економічним піднесенням Запоріжжя, з другого - поступовим занепадом автономії Запорозької Січі і тих порядків, які були властиві їй у ранній період. Посилення феодально-кріпосницького і національного гніту в центральних районах України і відносний спокій на російсько-кримських кордонах сприяли народній колонізації Запоріжжя. В 70-х роках 18 ст. населення Запоріжжя становило, ймовірно, 100 тис. чоловік. У зв'язку з цим ускладнилося й управління краєм. Саме тоді склався адміністративно-територіальний поділ Запоріжжя на 8 паланок (округів). Відбулися зміни і в економіці Запорозької Січі, що полягали, насамперед, у розширенні землеробства, якого раніше майже не було, в дальшому розвитку скотарства і промислів. У сільському господарстві значне місце зайняли зимівники, де успішно розвивалося скотарство, конярство, вівчарство та землеробство. Робочу силу великих зимівників становили наймити. Основна маса населення зосереджувалася, однак, не в зимівниках, а в слободах. Земля вважалася власністю всього війська і Кіш відводив її власникам зимівників і слобідським громадам. Населення слобід виконувало різні повинності. Головною повинністю козака була військова служба на власний кошт. Посполитих звільняли від військової служби, але натомість вони відбували багато інших повинностей на користь війська і сплачували грошові податки. Найману працю широко застосовували і на промислах - рибних, соляних, у чумацтві тощо. Заможне козацтво всіляко обмежувало компетенцію військової ради, прагнуло замінити її Радою старшини і «значного товариства». За Нової Січі козацтво почало відокремлюватися від посполитих, перетворюватися на верству, головним обов'язком якої було відбування військової служби, а привілеєм (для більшості в основному тільки формальним) - участь у самоврядуванні, передусім у військовій раді.

Для нагляду за діями кошової старшини біля Січі 1735 р. було збудовано Новосіченський ретраншемент і поставлено військову залогу. Вживалися заходи для перевірки козацьких компутів (списків) і впровадження паспортів. На кордонах Запоріжжя за наказом царського уряду збудовано систему укріплених ліній і засновано військові поселення Нову Сербію (1752 р.) і Слов'яно-Сербію (1753 р.). Після ліквідації гетьманства (1764 р.) Запорозька Січ лишалася єдиним українським краєм, де ще зберігалася автономія. За Кючук-Кайнарджійським мирним договором 1774 р. кордони Росії відсунулися до гирла Південного Бугу, і Запорозька Січ втрачала значення форпосту в боротьбі проти турецько-татарської агресії. Крім того, царський уряд пригадуючи участь січовиків у кривавому повстанні на Правобережжі в 1768 році, відомішому як Коліївщина, побоювався нових заворушень. Тим більше, Омелян Пугачов у 1774 р. під час бунту збирався йти на возз'єднання з запоріжцями, відчуваючи моральну підтримку з їхнього боку. Після подавлення бунту, для багатьох учасників цього повстання Запоріжжя стало надійним прихистком.

У квітні 1775 року Г. Потьомкін виступив на засіданні царського уряду з проектом ліквідації Запорозької Січі. На початку червня 1775 р. царські війська на чолі з генералом П. Текелієм, що поверталися з турецького фронту, та генерала Федора Чорби, що був викликаний для цього з придушення повстання О.Пугачова, оточили Запорозьку Січ 4-5(15-16).VI.1775 р. Не маючи сил боронитися, кошовий отаман Петро Іванович Калнишевський змушений був здати фортецю без бою. Разом із старшиною його було заарештовано і на пропозицію Потьомкіна заслано по рішенню царського суду на 25 років до Соловецького монастиря, де він помер на 113 році життя у 1803 р. Запорозьке військо було оголошено розпущеним. Землі Запорозької Січі царський уряд почав роздавати поміщикам, а козаків покріпачувати. Це спричинилося до втечі 5 тисяч запорожців на підвладну Туреччині території в гирлі Дунаю, де вони заснували Задунайську Січ.

03. ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА.

Гетьманщина або Військо Запорозьке - українська козацька держава на території Наддніпрянщини, Сіверщини, Полісся та Східного Поділля. Веде свій початок від найбільшого козацького повстання в Речі Посполитій - Хмельниччини. Головою виступав виборний гетьман. Від 1654 року перебувала під протекторатом московського царя. Протягом другої половини XVII - початку XVIII століття, під час громадянської війни — часу розколу та правління окремими територіями різних гетьманів, останні, в боротьбі за єдиновладдя, визнавали верховенство Московського царства, Речі Посполитої та Османської імперії. 1667 року за Андрусівським миром розділена по Дніпру на Правобережну і Лівобережну Україну. Після остаточного скасування в Речі Посполитій козацького устрою на Правобережжі 1699 року, продовжила існування лише на теренах Лівобережжя. Виконувала роль заслону для РІ від її військових супротивників. 1709 року, під час Великої північної війни, невдало намагалася перейти під протекторат Швеції. Протягом 18 століття поступово втратила політичну і економічну автономію. 1764 року наказом імператриці Катерини II інститут гетьмана було скасовано, а ще через рік Гетьманщину реформовано в Малоросійську губернію.

Гетьманщина за правління Богдана Хмельницького охоплювала землі площею понад 200 тисяч км². Західний кордон відповідав західній межі Брацлавського воєводства Речі Посполитої, північний і східний кордони - рубежам Київського і Чернігівського воєводств. Південні землі межували з Кримським ханатом, а після Вічного миру з кордонами Низового козацтва. У 1650-х роках козацька держава деякий час контролювала частину Південної Білорусі.

Гетьманщина виникла в результаті великого козацького повстання в Речі Посполитій, що спалахнуло 1648 року в українських землях під проводом Богдана Хмельницького. Причинами повстання були корупція королівських урядів, соціальне безправ'я усіх станів за винятком шляхти, ревними союзниками котрої були жиди, які разом чинили економічні і національні утиски українців, активізація української православної церкви та зростання чисельності козацтва попри репресії уряду.

Перші перемоги козаків над королівськими військами під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями сприяли розширенню соціальної бази повстання за рахунок українських селян, міщан і духовенства. Бунти охопили усю Наддніпрянщину, Сіверщину, Поділля, Волинь, Галичину. На початку 1649 року Київ зустрів гетьмана Хмельницького як *«Мойсея, спасителя, освободителя й визволителя народу з лядської неволі»*. Початково повстанці прагнули встановлення козацької автономії в Наддніпрянщині, проте на переговорах з королівськими емісарами під Замостям 1649 року вже мали намір *«вибити з лядської неволі...народ увесь руський»*, *«всю Русь по Львів, Холм і Галич»*. Реалізації планів завадила зрада козацького союзника, татарського хана, під час битв під Збаражем і Зборовом. Хмельницький був змушений укласти з польським королем Яном II Казимиром Зборівський договір. За

цим договором Військо Запорозьке отримувало автономію, очолювану гетьманом, у складі трьох воєводств — Київського, Чернігівського і Брацлавського, а також східних районів Волині та Поділля.

Зборівська угода не влаштувала ні козаків, ні шляхетську Річ Посполиту. 1650 року обидві сторони стали готуватися до нової війни. Вирішальна битва відбулася 1651 року під Берестечком, де козаки зазнали нищівної поразки через відступ татарських союзників з поля бою. Ця поразка перетворила повстання з громадянської козацько-шляхетської війни на війну українсько-польську. Під Білою Церквою Хмельницький був змушений підписати нову мирну угоду. За Білоцерківським договором 1651 року козацька автономія обмежувалася лише Київським воєводством. Оскільки ратифікація договору була зірвана в польському Сеймі, козацька сторона розпочала нові воєнні дії. 1652 року вояки Хмельницького помстилися противнику під Батогом, але 1653 року знову були зражені татарами під Жванцем.

В результаті перманентних воєн з Річчю Посполитою козацька Гетьманщина фактично опинилася незалежною, але не мала міжнародного юридичного визнання. Ненадійність союзу із Кримським ханством змушувала Хмельницького шукати поміч в боротьбі проти Варшави закордоном. Серед кандидатів, які могли прийняти козаків під протекторат, гетьман розглядав Османського султана Мехмеда та Московського царя Олексія. В результаті тривалих переговорів козацька сторона обрала останнього. 1654 року на Переяславській раді Хмельницький зі старшиною присягнули на вірність цареві в обмін на визнання самоврядування Гетьманщини та оголошення війни Речі Посполитій. Додаткові умови московсько-козацького союзу визначалися Березневими статтями, що були підписані гетьманом того ж року.

Навесні 1654 року козацько-московське військо вдерлося на територію Литви. Козаки самостійно захопили південну Білорусь, і спільно із московитами здобули столицю Вільню. У відповідь, польська армія, разом із кримськими татарами, розпочала похід на українську Брацлавщину. Хмельницький спинив противника 1655 року в битві під Охматовим. Воєнним послабленням Речі Посполитої скористалася Швеція. 1655 року шведський король Карл X розпочав війну проти поляків у Прибалтиці. Наступного року, боячись посилення шведів в регіоні, Московія оголосила їм війну і уклала з Річчю Посполитою сепаратний Віленський мир. Московити не допустили козаків до переговорів з поляками й противилися приєднанню Південної Білорусі до Гетьманщини. Через порушення Переяславських домовленостей Хмельницький уклав угоду зі Швецією і Трансільванією, ворогами Москви, й продовжив боротьбу проти Речі Посполитої. Він також відновив дипломатичні контакти з Кримом, вбачаючи небезпеку козацькому суверенітету з північного сходу.

У вересні 1657 року, після смерті Хмельницького, на старшинській раді в Чигирині новим гетьманом було обрано генерального писаря Івана Виговського. Проти цього рішення виступили січовики, яких не запросили на раду, та полтавський полковник Мартин Пушкар, який сам хотів стати гетьманом. Разом із кошовим отаманом Яковом Барабашем, полковник підняв повстання на Лівобережній Україні й закликав на допомогу Москву. За рік гетьману вдалося збройно придушити опозицію. Зважаючи на відкриту підтримку антигетьманського заклоту московським урядом, Виговський продовжив курс покійного Хмельницького на вихід з царської протекції. 1658 року під Гадячем козацька рада разом із польськими емісарами ухвалила подану гетьманом угоду про повернення України під владу короля. Гадяцький трактат спирався на ідею перетворення Речі Посполитої на союз Польщі, Литви і козацької Русі. У відповідь Москва вислала в Україну військо, яке, однак, було розбито Виговським та його союзниками 1659 року під Конотопом. Незважаючи на перемогу, гетьман не зміг нею скористатися — Варшавський сейм урізав підписаний на переговорах текст Гадяцької угоди. Це викликало обурення усього козацтва та сприяло відновленню промосковських впливів на Лівобережжі. Паралельно з цим

січовики під проводом Івана Сірка самовільно здійснили похід на союзницький Виговському Крим. У вересні 1659 року гетьмана було скинуто на чорній раді під Германівкою за те, що «запродав Україну ляхам». Виговський врятувався втечею, а замість нього у Білій Церкві було обрано новим гетьманом 18-річного Юрія Хмельницького, сина покійного Богдана.

1659 року, під тиском московської сторони, молодий Хмельницький підписав Переяславські статті. Вони повертали Гетьманщину в орбіту Московії, обмежували козацьке самоврядування і права Київської митрополії. Статті спричинили розкол козацької старшини на лівобережну про-московську і правобережну анти-московську. Сподіваючись на підтримку козаків в боротьбі проти Речі Посполитої, 1660 року царський уряд розпочав наступ на Правобережжя, але зазнав поразки від поляків під під Чудновим. Через це Хмельницький підписав з поляками Слободищенський трактат — новий договір про перехід Гетьманщини під протекцію польського короля. Козацька рада в Корсуні схвалила угоду, проте полки Лівобережжя її не визнали. Вони залишилися вірними Москві і обрали наказним гетьманом Якіма Сомка, дядька молодого Хмельницького. Між козаками обох берегів Дніпра спалахнула громадянська війна, яка отримала назву Руїни.

Протягом 1661–1662 років Хмельницький безуспішно намагався знищити Сомка, але був остаточно розбитий під Каневом. 1662 року безталанний гетьман склав з себе булаву, ставши ченцем. 1663 року чигиринська рада правобережної старшини обрала новим головою держави Павла Тетерю. Одночасно, на Чорній раді під Ніжином, лівобережні козаки скинули Сомка і обрали своїм гетьманом Івана Брюховецького. У 1664–1665 роках війська обох берегів продовжили безуспішну міжусобну війну, в ході яких авторитет двох гетьманів занепав. В результаті, Тетеря зрікся булави і втік до поляків. Брюховецький же спробував заручитися підтримкою царського уряду, підписавши 1665 року кабальні для Гетьманщини Московські статті. За цими статтями українське некозацьке населення Лівобережжя було передано під юрисдикцію московського уряду, а основні українські міста, включно з Кодаком над Запорожжям, окупували московські війська.

Після втечі Тетері, новим гетьманом на Правобережжі було обрано Петра Дорошенка. Він придушив промосковську опозицію на підвладній території, відновив переговори з Османською імперією про протекторат і, за підтримки кримських татар, розпочав війну проти Речі Посполитої, сподіваючись «*вигнати усіх ляхів з України до Польщі*». Ці дії підштовхнули поляків і московитів до миру. 1667 року вони уклали Андрусівський договір, що юридично закріпив поділ Гетьманщини по Дніпру на Правобережжя і Лівобережжя. Угода перекреслювала боротьбу козаків за власну державу й викликала загальне обурення по обидва боки Дніпра. 1668 року старшинські ради скликані в правобережному Чигирині і лівобережному Гадячі прийняли однакові ухвали — прийняти протекцію султана. На Лівобережжі спалахнуло антимосковське повстання. Під Диканькою, на Лівобережжі, відбулася зустріч гетьманів Дорошенка і Брюховецького. Однак на ній рядові козаки розірвали останнього як запродавця Москви. Дорошенко проголосили гетьманом обох берегів Дніпра. Він розбив московське військо і повернувся до Чигирин, залишивши оборону лівого берега чернігівському полковнику Дем'янові Многогрішному. Проте вже 1669 року, за відсутності Дорошенка, частина лівобережної старшини, за намовлянням православного архієпископа Лазаря Барановича, оголосила Многогрішного гетьманом і схвалила підписання Глухівських статей — нового договору про московську протекцію над козаками. Через симпатію Многогрішного до Дорошенка він швидко позбувся булави. 1672 року московські війська оточили Батурин, арештували гетьмана й, після тортур у Москві, заслали до Сибіру. На новій козацькій раді, що проходила на московській території біля Путивля, в оточенні московських вояків, було обрано нового гетьмана — генерального писаря Івана Самойловича, одного з донощиків на Многогрішного. Він підписав нові Конотопські статті, які

позбавляли Гетьманщину права здійснювати самостійну зовнішню політику і позбавляли простих козаків права обирати гетьмана.

На тлі поступового поглинання Лівобережжя московитами і внутрішньої анархії, 1669 року правобережний гетьман Петро Дорошенко прийняв під Корсунем протекторат османського султана. Цей крок різко знизив його популярність серед козаків і посполитих, спричинивши появу двох самопроголошених правобережних гетьманів — запорозького Петра Суховія й пропольського Михайла Ханенка. Пряма збройна підтримка анти-дорошенківських сил Річчю Посполитою змусила султана Мехмеда IV втрутитися у конфлікт. 1672 року османські війська захопили Поділля, Брацлавщину, південну Київщину і змусили поляків підписати Бучацький мир. Дорошенко відновив свою владу, але через татарські грабунки та насильницьку ісламізацію, українське населення Правобережжя заходилося тікати на лівий берег Дніпра, Слобожанщину, Галичину і Волинь. 1674 року лівобережні козаки Самойловича разом із московським військом вдерлися на правий берег і 1676 року позбавлений підтримки Дорошенко капітулював, здавши гетьманську столицю Чигирин з клейнодами. Ці події розв'язали московсько-турецьку війну, в результаті якої османсько-татарська армія доценту зруйнувала козацьку столицю. Аби позбавити противника підтримки, лівобережний гетьманський уряд насильно вивіз усе населення Подніпров'я на лівий берег. Війна скінчилася укладанням Бахчисарайського миру 1681 року. За цим договором московсько-османський кордон встановлювався по Дніпру; Дніпровсько-Бузьке межиріччя на 20 років мусило бути незаселеним. 1686 року московити і поляки уклали Вічний мир, який так само закріплював між ними поділ Гетьманщини. На Лівобережжі винуватцем розшматування козацької держави між Московським царством, Річчю Посполитою і Османською імперією, вважали Самойловича. Після безуспішного Кримського походу 1687 року, на нього склали донос, арештували й заслали до Сибіру. Паралельно з цим на Правобережжі поляки остаточно скасували козацьке самоврядування і полковий устрій в 1699 році. В результаті Гетьманщина продовжила існування лише на лівому березі Дніпра. У Гетьманщині привілейованої соціальною групою було козацтво. Приналежність чоловіка до козацького стану зобов'язувало його за свій рахунок нести військову службу, але при цьому звільняло від сплати податків, давало право землеволодіння. Офіційно до козацького стану в другій половині XVII — першій половині XVIII століть належало 20-60 тисяч осіб. Козацька старшина була в Гетьманщині керівною соціальною групою. Наприкінці XVII–XVIII століть існувала привілейована група «знатних товаришів». У XVIII столітті більше третини земель Гетьманщини перебувало у власності старшини.

1687 року новим гетьманом козацької держави було обрано Івана Мазепу. Він підписав з московським урядом Коломацькі статті, які сильно урізали автономію Гетьманщини. За часів головування Мазепи на території Лівобережжя громадянські війни були припинені. Тут сформувалися норми суспільного устрою, які визначали політичне обличчя козацького краю впродовж усього 18 століття. Зусиллями Мазепи була встановлена нова форма поміщицького землеволодіння, запроваджено панщину, елементи кріпацтва та розпочато денаціоналізацію козацької верхівки. Курс гетьманського уряду на повернення до політично-соціального устрою, що передував Хмельниччині, був непопулярним серед населення. Обурення також викликала лояльність Мазепи до Москви. Українці мусили збройно і господарчо підтримувати російський похід на Крим 1689 року, а також антитурецькі азово-дніпровські війни Петра I в 1695–1699 роках. 1692 року гетьман придушив антигетьманський переворот Петра Іваненка, організований за підтримки татар.

1699 – Повстання Палія; 1704 – Похід Мазепи на Правобережжя; 1708 – Союз з Швецією – розкол старшини; Батуринська трагедія; Битва під Полтавою; 1710 – Конституція Пилипа Орлика; 1715 – Ліквідація виборності посад; 1722 – Малоросійська колегія (перша); 1723 – Арешт Полуботка; 1728 – Рішительні пункти (Апостол); 1734 – Правління гетьманського уряду (Шаховської); 1750 – відновлення

гетьманства (Розумовський); 1754 – ліквідація українсько-російського митного кордону; 1764 – ліквідація гетьманства, Малоросійська колегія (друга); 1775 – ліквідація Січі; 1781 – ліквідація полково-сотенного устрою, утворення намісництва; 1783 – закріпачення селян; 1791 – місія Капніста до Прусії з метою відновлення незалежності.

В часи Хмельниччини адміністративний поділ Гетьманщини повторював структуру Війська Запорозького і відповідав ієрархії бойових підрозділів, забезпечуючи швидко мобілізацію козацтва. Найнижчою територіальною і військовою одиницею був курінь, до якого входило декілька десятків козаків певного населеного пункту. Очолював курінь виборний курінний отаман, а місцеву громаду, що забезпечувала його, — виборний вїйт. Курені об'єднувалися у сотні, що склалися з декількох 200–300 вояків. Їхніми центрами були сотенні містечка. Військовими питаннями сотні керував призначений полковником сотник, а цивільними — городовий отаман разом із органами міщанського самоврядування. Сотня мала власну сотенну старшину — осавула, писаря і хорунжого. Найвищою адміністративно-територіальною одиницею Гетьманщини був полк. Він складав з декількох сотень й очолювався полковником, що призначався гетьманом. Центром полку було полкове місто, в якому цивільними справами завідував городовий отаман, а міщанськими — органи самоврядування. В ньому засідала полкова адміністрація — осавул, обозний, суддя, писар, хорунжий. Кількість полків не була сталою, коливаючись від 16 і більше. Автономною одиницею в складі Гетьманщини була Запорозька Січ, котра підлягала безпосередньо гетьману, не входячи до жодного з полків і обираючи власного кошового отамана.

Полки на 1649 рік: Білоцерківський, Борзнянський, Брацлавський, Гадяцький, Іркліївський, Ічнянський, Кальницький, Канівський, Київський, Корсунський, Лубенський, Могилівський, Паволоцький, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Сосницький, Уманський, Черкаський, Чернігівський, Чигиринський, Запорозька Січ.

Після Андрусівського розколу та скасування полкового устрою на Правобережжі, Гетьманщина продовжила існувати лише на Лівобережжі. Полки на 1712 рік: Гадяцький, Київський, Лубенський, Миргородський, Ніжинський, Переяславський, Полтавський, Прилуцький, Стародубський, Чернігівський.

Столиця держави розташовувалася на місці гетьманської резиденції. За час існування Гетьманщини нею були міста Чигирин, Батурин, Глухів. Тут зберігалися державні клейноди — гетьманська булава, корогви, гетьманський бунчук і печатка Війська Запорозького.

Система влади в Гетьманщині була закладена під час Хмельниччини. В середині 17 століття вона нагадувала військову диктатуру з елементами народовладдя. З кінця 17 століття ця система еволюціонувала в бік монархічно-республіканської системи зразка Речі Посполитої. Головою держави був гетьман. Він обирався пожиттєво на військовій козацькій раді загальним, відкритим голосуванням. Гетьман уособлював верховну виконавчу і судову владу, був керівником центрального апарату, головою усіх станів.

Верхівку влади складала генеральна старшина. В часи Хмельниччини її називали військовою старшиною. До її складу входили наказний гетьман, обозний, суддя, писар, два осавули, хорунжий і бунчужний, підскарбій. Генеральний писар керував Генеральною військовою канцелярією, що виконувала роль уряду Гетьманщини. Генеральний обозний займався військовими питаннями. Генеральні судді завідували Генеральним судом, центральною апеляційною інстанцією країни, що виникла на основі колишнього гетьманського суду. Генеральний суддя вершив суд над державними злочинцями, розглядав апеляції і прохання про помилування, контролював роботу місцевих судів. На засідання Генерального суду скликали підконтрольних генеральному судді суддів з міст і селищ. Всі судді були виборними. Генеральний підскарбій відповідав за Військову скарбницю, реформовану у Генеральну скарбову канцелярію. Осавули, хорунжі й бунчужні виконували функції

гетьманських генерал-ад'ютантів. Генеральна старшина формувала при гетьмані дорадчий орган – Раду старшини.

Джерелом влади і захисником суверенітету держави були виключно представники козацького стану. Решта станів були усунені від державного управління. Деякі міста та монастирі користувалися самоврядуванням.

Гетьманщина поєднувала в собі риси як республіканського, так і авторитарного ладу. Вищу владу представляли три органи — Генеральний військовий рада, гетьман і рада генеральної старшини. При правлінні гетьманів Хмельницького, Виговського і Мазепи, в Гетьманщині намітилася тенденція до утвердження монархічного режиму. Незважаючи на те, що вищим органом влади в Гетьманщині була Генеральна військова рада, але гетьман і генеральна старшина, як правило, вмiло маніпулювала цією радою і значення останньої поступово зменшувалося. Цьому сприяв і порядок прийняття рішень Генеральною радою: натоп піднімав руки, шаблі, підкидав шапки (через що згоду часто визначали «на око»); застосовувалася і акламація.

Після ліквідації Гетьманщини московським царатом колишня козацька старшина делегувала Василя Капніста до Пруссії в 1791 році. Він намагався встановити контакти з Евальдом Фрідріхом фон Герцбергом щодо надання допомоги антиросійському повстанню в Україні.

Населення Гетьманщини в часи Хмельниччини дорівнювало близько 3 млн осіб. Існувала фактична всестанова рівність з розподілом обов'язків станів без виділення жодного з них у привілейовану верству.

В часи Руїни, в результаті безперервних бойових дій, сильно скоротилося населення Правобережжя. За ініціативи Москви, протягом 1674–1678 років, населення подніпровської смуги правого берега, від Києва до Чигирини, було насильно перевезено урядом гетьмана Самойловича на Лівобережжя та Слобожанщину. Частина біженців рятувалася втечею на Галичину і Волинь. Населені пункти й рештки фортифікацій були знищені аби покласти край існуванню Черкаського, Канівського, Чигиринського і Корсунського полків, що були опорою Дорошенка. Існування безлюдної пустки на Правобережжі було вигідно Московії, Речі Посполитій та Османській імперії, які юридично закріпили її Бахчисарайським (1681) і Вічним мирами (1686). Операції насильницького переселення українців на лівий берег Дніпра отримали назву «Великого згону». До 18 століття район Подніпров'я залишався незаселеним.

В гетьманування Мазепи склалися норми соціального ладу, які збереглися впродовж усього 18 століття. Козацтво остаточно заступило політичне місце шляхти. Практика Мазепи жалувати родичам генеральної, полкової і сотенної старшини титули знатних товаришів - бунчукового, значкового і військового — сприяло оформленню спадкової привілейованої олігархічної групи, відмежованої від рядового козацтва. Титули урівнювали їхніх носіїв з посадовою виборною старшиною. Нова козацька аристократія називала себе шляхетською, підкреслювала свою пряму наступність від руської шляхти 17 століття, використовувала шляхетські герби, а також сповідувала ідеї сарматизму, що згодом став основою хозарського міфу про походження козаків.

На момент ліквідації в Гетьманщині проживало 1 027 928 чоловіків. Козаки складали одну десяту населення. До козацької старшини належало близько 2400 осіб, до виборних козаків - 176 000 осіб, до козаків-підпомічників - 198 осіб, інших козаків - 1 000 осіб. Духівництво, шляхта й іноземні службовці не перевищували 11 000 осіб.

Шляхта мала майнові прерогативи і не була зобов'язана до військової служби. На середину 17 століття в Гетьманщині проживало близько 300 шляхетських родин, більшість представників якої стали козацькою старшиною або міщанами. Шляхтичі зберігали форму земельного самоврядування, але не брали участі і керуванні державою.

Міщани зберігали при собі традиційні форми самоврядування. Під час Хмельниччини 50 - 80% міського населення покозачилося. Проте у 18 столітті, через кристалізацію козацького стану, існував бар'єр між міщанами й козаками.

Найбільшою категорією населення були селяни. Після Хмельниччини вони стали вільними землевласниками з правом володіння оброблюваною ними землею в обмін на сплату податків до військової скарбниці. До підсусідків належало 80 000 осіб, до селян з приватних маєтностей - 465 000 осіб, до селян з рангових маєтностей - 25 000 осіб, до селян інших категорій – 25 000 осіб.

Гетьманщина мала свій бюджет, свою фінансову систему і грошовий обіг. Існувала широка система податків в «Скарбницю Військову». Одним з найбільших джерел надходжень були податки на млини. Доходи з млинів («військову мірочку») збирали спеціальні «дозорці». Існували відкупи на горілку, дьоготь і тютюн. Значний збір надходив в «Скарбницю» від пасік. Стягувалися проїзні, транзитні та внутрішні митні збори. У Гетьманщині існувала система прямого оподаткування населення.

Фінансами Гетьманщини завідував генеральний підскарбій, який очолював Військову скарбницю, перейменовану на Генеральну скарбову канцелярію. В часи головування Хмельницького фінансові справи гетьман контролював особисто. Скарбниця поповнювалася за рахунок прикордонного торгового мита на товари експорту й імпорту. Населення платило також натуральну данину на військо, поземельний чинш, податки за виробництво алкогольних напоїв, за користування млинами, оренду, рудні і дігтярні, продаж тютюну. Ймовірно Хмельницький намагався карбувати в Чигирині власну монету, згадки про яку датуються 1649 і 1652 роками.

Певне уявлення про вартість грошей і товарів в другій половині 18 століття дають описи та оцінка в грошах майна козаків і селян Менської та Борзнянської сотень Чернігівського полку 1766 року. Так, хата рублена з сінями і прикомірком коштувала від 10 до 25 карбованців, комора рублена - 3 карбованців., віз під коней - 40 - 50 копійок, плуг - 12 копійок, відгодована свиня - 1,5 карбованці, вівця - 50 копійок., гуска - 10 копійок, курка - 2 копійки, кожух звичайний - 1,2 карбованці., смушева шапка - 30 копійок, чоботи – 20-30 копійок.

Основною релігією в Гетьманщині протягом усього її існування було православне християнство. Козацькі землі входили до складу Київської митрополії, що підпорядковувалася Константинопольському патріархату. За часів гетьманування Богдана Хмельницького, який після повстання перебрав на себе монаршу функцію верховного церковного патронату, митрополію очолював Сильвестр Косів (1647–1657). Незважаючи на конфлікти з гетьманом, він не проводив самостійної політики й узгоджував позицію церкви в світських питаннях з козацькою владою. Після смерті і Хмельницького, і Косова козацька держава поринула в громадянську війну, яка спричинила розкол українського православ'я. На антимосковському Правобережжі утвердилися легітимні наступники покійного митрополита — Діонісій Балабан (1657–1663) та Йосиф Нелюбович-Тукальський (1663–1675). Вони мали резиденцію в Чигирині, не маючи можливості осіти в Києві. Інша правобережна фракція православних, що займала пропольську позицію, очолювалася митрополитом Антонієм Винницьким (1663–1679), який правив єпархіями Галичини, Волині й Поділля. На промосковському Лівобережжі цих господарювали намісники митрополічного престолу Лазар Баранович (1659–1661, 1670–1685) і Мефодій Филімонович (1661–1668). Наприкінці 18 століття лінія правобержних архієпископів перервалася, а частина населення прийняла греко-католицьке віросповідання. У зв'язку з цим 1701 року православні парафії та монастирі Правобережної України увійшли до складу Переяславської єпархії Лівобережжя.

Починаючи з середини 17 століття московський уряд намагався підкорити Київську митрополію Московському патріархату. Після призначення гетьманом «попівського сина» Івана Самойловича, в липні 1685 року, за дозволу Москви, був скликаний собор для виборів Київського митрополита. Незважаючи на саботування

акції українським духівництвом, присутні на соборі миряни і гетьманські посланці обрали митрополитом Гедеона Святополка-Четвертинського, свата нового гетьмана. В листопаді того ж року московський патріарх Йоаким Савьолов, всупереч церковним канонам, висвятив його на Київський митрополичий престол. А в травні 1686 року московські дипломати, підкупивши константинопольського патріарха Діонсія, добилися від нього передачі московській патріархії Київської митрополії. Наступники Гедеона - Варлаам Ясинський (1690–1707) та Йоасаф Кроковський (1708–1718) вже висвячувалися в Москві. Загалом, приєднання Київської митрополії до Московського патріархату було сприйнято українськими ієрархами позитивно — вони підтримували тверду царську владу на противагу нестабільним гетьманським режимам, вбачаючи в московській протекції захист від козацьких союзів з сусідами-мусульманами. Саме представники Київської православної митрополії розробили нову візію історії України, виражену в «Синописі», як невід'ємної частини історії «триєдиної» Російської держави на чолі з московськими царями.

04. МАЗЕПИНЦІ. (Мазепинська еміграція).

«Мазепинська еміграція» - соціальне і політичне явище, пов'язане з перебуванням та діяльністю в 1709 — 1750-х рр. в Османській імперії, Кримському ханаті, Молдавському князівстві, Шведському королівстві, Речі Посполитій, Французькому королівстві, «Священній Римській імперії германської нації» й інших державах генеральних та ін. старшин, козаків і їхніх родин з Гетьманщини та Запорозької Січі. Виникла в результаті поразки союзних військ гетьмана І.Мазепи та шведського короля Карла XII у військовій кампанії 1708—09 проти Російської держави під час Північної війни 1700-1721.

Мазепинська еміграція сформувалася з частини запорозьких козаків, які після зруйнування Чортомлицької Січі 25 (14) травня 1709 російськими військами перейшли на територію Кримського ханату, а також з генеральних та ін. старшин, городового козацтва, котрі після поразки військ І.Мазепи та Карла XII в Полтавській битві 8-9 липня (27-28 червня) 1709 відступили на територію Очаківського ейялету та Бендерського ейялету Османської імперії.

Еміграція була зумовлена політичними мотивами - неприйняттям частиною старшин, городового та запорозького козацтва централізаційної політики уряду Російської держави та прагненням відокремити з останньої Гетьманщину та Запорозьку Січ. Еміграційний рух був активізований масовими репресіями проти «мазепинців», проголошенням запорозького козацтва поза законом указом російського царя Петра I від 26 травня 1709, відмовою царських представників (кн. О.Меншикова та ін.) прийняти капітуляцію запорозького козацтва разом із шведськими військами, включенням царем Петром I території Запорозької Січі до Миргородського полку.

Еміграція з Гетьманщини очолювалася гетьманським урядом І.Мазепи, а згодом - П.Орлика. Ці уряди проголошували себе єдиними легітимними представниками Гетьманщини, вступали в дипломатичні відносини з іншими державами, ухвалювали нормативно-правові акти тощо. Еміграція з Гетьманщини у своєму розвитку пройшла кілька етапів, істотно змінюючи свій характер: а) масова політична еміграція 1709-14 в Османську імперію та Молдавське князівстві; б) втрата еміграцією масового характеру, перебування групи генеральної старшин уряду П.Орлика 1715-20 у Шведському королівстві; в) розпад уряду П.Орлика і втрата еміграцією організованого характеру, її розпорошення по різних країнах 1720-42; г) втрата Мазепинською еміграцією політичного характеру, її згасання в 1742-50-х рр.

29 червня 1709 частина «мазепинців» (прибл. 2 тис. осіб) на чолі з гетьманом І.Мазепою переправилася через Дніпро біля м-ка Переволочна та залишила володіння Російської держави. 7 липня 1709 вони перейшли кордон Османської імперії біля м. Очаків, отримали дозвіл на перебування в м. Бендери (нині місто в

Молдові) і прибули туди 1 серпня 1709. Городове козацтво розміщувалося в с.Варниця біля Бендер.

Серед емігрантів було близько 45 старшинських родин, зокрема генеральний обозний І.Ломиковський, генеральний писар П.Орлик, генеральні бунчужні І.Максимович та Ф.Мирович, прилуцький полковник Д.Горленко, племінник І.Мазепи А.Войнаровський та ін., а також близько 500 городових і запорозьких козаків. Протягом кількох років їхня кількість збільшилася до кількох тисяч за рахунок індивідуальної еміграції українських козаків з Російської держави.

У серпні 1709 частина старшин переїхала до м. Ясси (нині місто в Румунії) в Молдавському князівстві. Після смерті гетьмана І.Мазепи 22 вересня 1709 Мазепинська еміграція розпочала суд. процес за його спадщину, відомий як «Бендерська комісія» 1709, який закінчився поразкою представників гетьманського Уряду та Коша Запорозької Січі на користь А.Войнаровського.

5 квітня 1710 в м. Бендери відбулася рада козацька, на якій було обрано нового гетьмана - П.Орлика, його уряд, а також затверджено «Договір і постанову між гетьманом Орликом та Військом Запорозьким» (відомі як «Пакти і Конституції прав і вольностей Війська Запорозького» 1710). Генеральним обозним залишився І.Ломиковський, генеральним суддею став К.Довгополий, генеральним писарем — І.Максимович, генеральними осавулами - Г.Герцик та Ф.Мирович. 1711-14 Мазепинська еміграція брала на боці Османської імперії участь у російсько-турецькій війні 1710-1713, а також воювала з Річчю Посполитою за опанування Правобережною Україною та Лівобережною Україною.

Членів родин представників Мазепинської еміграції, які залишилися в Гетьманщині, 1708-12 царський уряд піддав репресіям, зокрема, позбавив усіх або частки земельних володінь, деяких вислав до Москви чи Сибіру. Більша частина старшин-емігрантів, починаючи від 1709, за посередництва гетьмана І.Скоропадського, молдовського князя Д.Кантеміра та єрусалимського патріарха Хрисанфа намагалася отримати царську амністію. Іменні дозволи на повернення до Російської держави були надані царем Петром I 1713; гарантувалася амністія, але без повернення відібраних маєтків. Близько 30 старшин з родинами вернулися з еміграції влітку 1714 і незабаром були засуджені на довічне заслання. У березні 1714 до Російської держави повернулося понад 500 козаків; їх було розселено біля Конотопа та Глухова. У квітні 1714 російське Посольство в Османській Імперії запевнило решту емігрантів в амністії.

Гетьман П.Орлик з родиною та 24 старшинами, які склали його еміграційний уряд (зокрема, Г.Герцик, І.Герцик, О.Герцик, Ф.Мирович, Ф.Нахимовський, К.Довгополий, Ф.Третяк, І.Бистрицький), 23 жовтня 1714 виїхав з Бендер та 1715 прибув до Шведського королівства, де проживав у м. Істад (провінція Сканія). А.Войнаровський 1714 виїхав до Гамбурга (Німеччина), де 1716 був заарештований російськими резидентами та вивезений до Санкт-Петербурга, а потім — до Якутська (нині столиця Республіки Саха (Якутії), Російська Федерація).

1719 частину старшин (Г.Герцика, Ф.Нахимовського, Ф.Мировича) П.Орлик направив з посольством до Кримського ханату та Олешківської Січі. Г.Герцик був заарештований російськими представниками у Варшаві 1720 і засланий до Москви. Ф.Нахимовський і Ф.Мирович були депортовані з Османської імперії та оселилися в Речі Посполитій (у Галичині). На цьому діяльність еміграційного уряду П.Орлика фактично припинилася.

11 жовтня 1720 П.Орлик з родиною та рештою старшин виїхав зі Швеції і після відмови «Священної Римської імперії германської нації» надати йому політичний притулок 10 березня 1722 перейшов до Османської імперії, де, за розпорядженням султанського уряду, був поселений у м. Серес (нині місто в Македонії), а потім - у м. Салоніки (нині місто в Греції).

1734-35 П.Орлик разом з І.Герциком, Ф.Мировичем, Ф.Нахимовським намагався утворити новий політичний центр еміграції в м. Каушани (адміністративний

центр Буджацької орди; нині м. Каушень, Молдова), а згодом - у Бендерах. Після 1735 Ф.Мирович та Ф.Нахимовський вернулися до Речі Посполитої, а 1754 переселилися до м. Бахчисарай у Кримському ханаті. Брат Ф.Мировича Іван 1731 виїхав з Російської імперії, став радником кримського хана, був кримським послом у Пруському королівстві.

Син П.Орлика Г.Орлик перебував на військовій службі в Саксонії, а потім — у Франції, де дослужився до чину генерал-лейтенанта. Він прийняв на французьку службу групу запорозьких козаків, а 1735 подавав французькому урядові проект організації Запорозької Січі на р. Рейн для охорони французького кордону.

Із смертю П.Орлика 24 травня 1742, І.Мировича — в 1753, Ф.Мировича та Ф.Нахимовського — в 1758, Г.Орлика — 14 листопада 1759 Мазепинська еміграція фактично перестала існувати.

Еміграція із Запорозької Січі. Запорозьке козацтво в еміграції здебільшого проживало та мало промисли між Дніпром і Дністром, його центром 1709—11 була Кам'янська Січ. Частина запорожців на чолі з кошовим отаманом К.Гордієнком 1709—11 перебувала в с. Варниця біля м. Бендери. Згідно з указом російського царя Петра I від 26 травня 1709 запорожці поодиночки або невеликими групами могли повертатися в межі володінь Російської держави; їх розселили в Гетьманщині.

За Кайрським договором 23 січня 1711 між урядом гетьмана П.Орлика та Кримським ханатом запорозьки козаки отримали право на проживання на землях Кримського ханату, були звільнені від подушного податку, отримали право на безмитну торгівлю та неоподатковувані промисли (рибальство, видобуток солі тощо). Натомість запорожці були зобов'язані брати участь у війнах Кримського ханату, надавати допомогу у фортифікаційних роботах. Запорожці брали участь в охороні кордонів ханату з Річчю Посполитою. Кримський ханат виділяв щорічну грошову допомогу запорозькому козацтву, а також прибутки від частини переправ на Дніпрі.

Згідно з Прутським трактатом 12 липня 1711, Константинопольським мирним договором 13 (2) квітня 1712 та Адріанопольським мирним договором 13 червня 1713 Російська держава відмовилася від території Запорозької Січі, яка увійшла до Кримського ханату. Еміграційний період запорозького козацтва закінчився його поверненням на землі Запорозької Січі 1711 та політичним розривом з урядом гетьмана П.Орлика (щонайпізніше – 1712).

1733 невелика частина запорозького козаків перейшла на територію Кримського ханату до м.Каушани і принаймні до 1735 визнавала владу гетьмана П.Орлика.

Дипломатія мазепинської еміграції. Правовою основою участі Гетьманщини (уряду І.Мазепи) у війні проти Російської держави на боці шведського короля Карла XII був договір, укладений у с. Великі Будища (нині село Диканського р-ну Полтавської обл.) 8 квітня 1709 окремо І.Мазепою та Кошем Запорозької Січі. Згідно з ним, Карл XII зобов'язався не укладати мир з Російською державою доти, доки від неї не буде відокремлено Гетьманщину. Вірогідно, договір установлював шведський протекторат над Гетьманщиною та Вольностями Війська Запорозького низового. Протекторат було підтверджено в «Пактах і Конституціях прав і вольностей Війська Запорозького» 1710. Там також вказувалося, що вибори гетьмана відбулися з дозволу шведського короля Карла XII, а від гетьмана вимагалось домогтися від шведського короля по закінченні Північної війни безстрокового договору про протекторат над Гетьманщиною. 10 травня 1710 «Пакти і Конституції...» було затверджено грамотою Карла XII. Збереження шведського протекторату над Гетьманщиною та Запорозкою Січчю було постійною вимогою уряду П.Орлика на переговорах з Кримським ханатом і Османською Імперією 1710-12, проте у відповідних договорах його не визнано.

Відносини Мазепинської еміграції з Кримським ханатом розпочалися 1709 посольством А.Войнаровського, який запропонував від імені уряду І.Мазепи за татарську військову допомогу взяти на себе скасовані раніше зобов'язання Російської

держави з виплати ханатові щорічної данини (упоминок), а також знести збудовані на кордоні з ханатом фортеці. Переговори відбувалися й пізніше, протягом 1709—10. У грудні 1710 делегація від Мазепинської еміграції, маючи інструкцію від П.Орлика (Головні пункти для переговорів про договір з ханом та Кримською державою), розпочала нові переговори з Кримським ханатом, які закінчилися підписанням 23 січня 1711 Кайрського договору.

Переговори Мазепинської еміграції з Османською імперією проводилися на основі інструкцій П.Орлика від 3 листопада 1711 («Настанови для... надзвичайних посланців Війська Запорозького до Найяснішої Порти Оттоманської у справі визволення нашої Вітчизни, Малоросії, з обох боків Дніпра, від жахливого московського ярма...»). Згідно з документом, Османська імперія мала укласти з Російською державою договір про відмову останньої від території Гетьманщини, гарантувати недоторканність кордонів Гетьманщини з Російською державою та Річчю Посполитою. Пропонувався кримський протекторат над Гетьманщиною, який мав гарантуватися Османською імперією; при цьому проголошувався й шведський протекторат. Гетьманщина в складі Лівобережної України і земель Запорозької Січі мала стати несuverенною державою, повністю автономною в політичній та економічній сферах, з власною зовнішньою політикою; розміщення кримського та османського гарнізонів у ній мало бути заборонене. Українська православна церква мала підпорядкуватися Константинопольському патріархатові, поширення інших конфесій у Гетьманщині заборонялося. За Гетьманщиною (власне за Запорозькою Січчю) мали бути збережені землі в Нижньому Подніпров'ї, отримані Російською державою від Кримського ханату та Османської імперії за Константинопольським мирним договором 1700. Українські купці на всій території Османської імперії звільнялися від сплати ввізного мита. Виданий султаном Агмедом III між 25 і 28 грудня 1711 привілей («Грамота великого пана султана Агмеда, що забезпечує гетьманові Орлику володіння всією Україною») проголошував Гетьманщину в складі Лівобережної України і земель Запорозької Січі під протекторатом Османської імперії, її внутрішню політичну і економічну автономію, непорушність її кордонів, безмитну торгівлю для українських купців. Обов'язком Гетьманщини було надання військової допомоги імперії. Другий султанський привілей від 16 березня 1712 проголошував автономну Гетьманщину на Правобережній Україні (окрім Києва з околицями) під османським протекторатом, її обов'язком надавати військову допомогу імперії. Перший привілей втратив чинність у зв'язку з укладенням Константинопольського мирного договору 13 (2) квітня 1712 між Османською імперією та Російською державою, другий — з укладенням 22 квітня 1714 мирного договору між Османською імперією та Річчю Посполитою.

Неофіційні відносини уряду П.Орлика з Річчю Посполитою (представленою конкуруючими урядами Августа II Фридерика Сильного і Станіслава Лещинського) активізувалися 1712. Мазепинська еміграція пропонувала визнати суверенітет Речі Посполитої над Правобережною Україною у разі визнання на цих землях особливих станових прав козацтва, включаючи самоврядування та становий суд. Безпосередніх відносин з російським урядом Мазепинська еміграція не мала, але з ініціативи П.Орлика 1728—29 на міжнародному Суассонському конгресі пропонувалося розглянути питання про відновлення цілісності Гетьманщини (Право- і Лівобережна Україна та землі Запорозької Січі) як автономного політичного утворення у складі Російської імперії — на основі відновлення та міжнародного гарантування Переяславського договору 1654 (див. Березневі статті 1654). Мазепинська еміграція також вступала у відносини з дипломатами та урядовцями інших європейських країн — як чинників, що могли вплинути на її відносини з Кримським ханатом, Османською імперією, Річчю Посполитою, Російською державою.

Ідейна спадщина мазепинської еміграції. Політичні, правові, історичні концепції та погляди Мазепинської еміграції відображено в «Пактах і Конституціях прав і вольностей Війська Запорозького» 1710, політичних трактатах і маніфестах

(«Короткий вивід причин, якими Україна з Військом Запорозьким побуджена або властиво змушена була вийти з московської протекції» 1709, документах «Бендерської комісії» 1709, «Маніфесті до європейських урядів» 1712, «Виводі прав України» 1712 (автентичність сумнівна) та ін.), інструкціях послам на міжнародних переговорах, листуванні, матеріалах допитів «мазепинців» російськими властями, «Діярії подорожньому» П.Орлика, історичному творі «Замітки про Україну й козаків, про яких Європа мало що знає» Г.Орлика та ін.

Під час «Бендерської комісії» 1709 Мазепинська еміграція критично переосмислила проблеми державного ладу та конституційного законодавства Гетьманщини, а саме: характер, формування й співвідношення органів влади, статус Запорозької Січі. Було засуджено авторитарні тенденції гетьманів, проголошено принципи обмеження і регламентації гетьманської влади, виборності всіх посад. Ці ідеї стали передумовою появи «Пактів і Конституцій прав і вольностей Війська Запорозького» 1710 — першого в Україні конституційного документа внутрішнього характеру. В ньому відображено ідеї про договірне походження держави, «вільний народ», міжстановий характер політичної влади, створено правові основи парламентаризму, демократизації всіх гілок влади, автономного статусу Запорозької Січі.

У зовнішньополітичній сфері новою ідеєю, яку запропонувала Мазепинська еміграція 1710, були багатосторонні міжнародні гарантії державності та територіальної цілісності Гетьманщини; цю ідею, щоправда, не вдалося реалізувати в міжнародних договорах. Мазепинська еміграція також створила нове ідеологізоване бачення української історії — хозаризм (хозарський міф) — ідею про хозарське походження українських козаків (а отже, відсутність етнічної спорідненості з росіянами — на противагу ідеї про триєдиний «руський» народ), розвиток української (хозарської) державності до Київської Русі (на противагу ідеї про перетікання київського періоду російської історії у владимирський і московський, про династичну спадкоємність від Київської Русі до Російської держави), а також про прийняття українцями християнства ще до князя київського Володимира Святославича (на противагу ідеї про необхідність об'єднання всіх православних під владою єдиного суверенного православного монарха — російського царя). Хозаризм одним із перших відобразив ідею про етнічну окремішність українців та їхнє право на власну державу.

05. НАДДНІСТРЯНСЬКА (Акерман-Кучурганська) СІЧ (1775-1782). ЗАДУНАЙСЬКА СІЧ (1783-1828).

Історичні долі різних частин Запорозького козацтва після зруйнування царськими військами Січі в 1775 році склалися по-різному. Більша частина козаків залишилась в Подніпров'ї. Козацька старшина, отримавши земельні наділи і російські військові ранги, влилася поступово до лав нового південного дворянства. Прості козаки займалися сільським господарством. Більшість зимівників було зруйновано, а запорожців як військових поселенців переселено до слобод. Намісником краю князем Г.Потьомкіним з числа колишніх запорожців були створені пікінерські полки (військові підрозділи, що склалися з піших і кінних воїнів, озброєних списами). Частина козаків розійшлася по величезних земельних просторах, зокрема й по півдню України, забравши з собою ті думки, проти яких Катериною II було влаштовано погром. Знищення основної організації українського козацтва, Наддніпрянської Січі, не завадило виникненню нових формувань такого типу.

Початок історії **Наддністрянського (Акерман-Кучурганського)**, згодом Задунайського Кошів поклали козаки, котрі брали участь у дунайських експедиціях часів російсько-турецької війни 1768-1774 років. Після замирення Росії з Туреччиною частина з них, потерпаючи від утисків російського офіцерства, не повернулася на Січ, а осіла в дунайських і дністровських гирлах. Потік козацтва в межі Османської імперії

збільшився після ліквідації Нової Січі і досяг свого апогею у 1777-1778 роках. Організованого компактного переходу запорожців до Туреччини не було. Козаки невеликими групами суходолом і водними шляхами добиралися в дунайські гирла (Вилкове, Кілію, Тулчу, Галац), у пониззя Дністра, на Березань, Тилігул, в Очаківську округу, селилися біля Хаджибею і Балти, у пониззі Дністра від Акермана до Бендер, в Буджаку. Турецький уряд не чинив перешкод запорожцям, будучи зацікавленим у них як у засобі тиску на Росію. Приймаючи до себе козаків, Туреччина послаблювала позиції Росії на півдні і завдавала удару по її міжнародному авторитету, як «захисниці всього православного населення». Існування Січі за Дністром (згодом за Дунаєм) викликало все більше симпатії в українського населення й паралізувало участь у війні українців на стороні Росії. Російський уряд спочатку здебільшого застосовував до за дністровських-задунайських козаків тактику «приватних запрошень», не порушуючи офіційно питання їх повернення перед султаном. Запорожцям, які погодяться повернутися, було обіцяно не розглядати їх як злочинців, а ставитися як до таких, що вийшли на промисли, проте реальних наслідків ці пропозиції не мали. Навпаки, колишні запорожці переходили кордон із Російською імперією й агітували селян, розпущених січовиків, солдат приєднуватися до них. 30 серпня 1778 року запорозькі козаки офіційно були прийняті в турецьке підданство і присягнули на вірність султану. Кількість запорожців, які перебували у цей час на турецькій території, дослідники визначають від 5 до 12 тисяч осіб. Для поселення їм були надані в пониззі Дністра – в Кучурганах та Акерманському повіті, озброєння і коні. Переселившись до Туреччини у степи межиріччя Дністра і Дунаю (Південна Бессарабія, Подунав'я), запорожці сподівалися зберегти свій традиційний спосіб життя, який жорстко не регламентувався державою, й передусім ототожнювався зі Степом і вольницею. Саме в Кучурганах запорозькі козаки зробили спробу закласти Кіш, однак це їм не вдалося через те, що козацтво виявилось об'єктом політичної гри між Росією і Туреччиною (Катерина II 5 травня 1779 року і 27 квітня 1780 року маніфестами звернулася до козаків вже з проханням повернутися у рідний край, обіцяючи дати кожному з них землю і службу за російськими чинами) урядів у справі задністровсько-задунайського населення, невдале розташування та збройні сутички з вихідцями з Росії – некрасівськими козаками-старообрядцями (останні, інтегруючись з іншими групами сільського старообрядницького населення Подунав'я – липованами, протягом першої половини XIX століття створили замкнуту групу населення з оригінальним козацьким устроєм, зберігаючи традиційні – навіть архаїчні – елементи у внутрішньому управлінні, побуті й світогляді), які компактно проживали на території сучасних українських земель у межиріччі Дунаю і Дністра; тому було вирішено переселити козаків за Дунай, що й відбулося протягом 1779-1782 років.

Задунайська Січ, Дунавецька Січ - військово-державна організація колишніх запорозьких козаків, яка виникла після зруйнування царськими військами Нової Січі й ліквідації Запорізького козацького війська у червні 1775 року в нижній течії Дунаю. Запорожці оселилися спочатку на лівому березі, а потім турецька адміністрація переселила їх на правий берег.

Задунайці зберігали звичаї і устрій Запоріжжя. Найвищим органом була військова рада, яка обирала кошову старшину - кошового отамана, військового суддю, писаря, осавула. До кошової старшини належав і товмач-драгоман (перекладач). У військовій раді могли брати участь усі козаки. Козаки займались рибальством, мисливством, скотарством і хліборобством. На Січі існувала січова школа і бібліотека, де зберігалась література духовного та історичного змісту. На З. С. часто втікали селяни і козаки з України, які рятувались від посилення національного і соціального гніту.

Дунайське гирло давно використовувалося запорожцями у часи Нової Січі для таборування, гартування, полювання, що сучасною мовою характеризується терміном «військова база». Такий статус протектората Кримського ханства був наданий за Константинопольським трактатом 1712 року до Білгородського трактату

1739 року, що значив неприналежність земель, на яких оселилося Запорозьке козацтво ні до Росії, ні до Туреччини.

Після виголошення царициного ультиматуму про скасування Січі, коли Калнишевський з козаками думали як реагувати на нього, старшини Андрій Лях і Бахмет і 50 козаків поза спиною кошового відпросилися порибалити на Інгулі, що було добрим приводом щоб відпустити їх з осади Січі. Проте число запорожців зросло до 5 тис.

Увесь край, що року 1775 посіли запорожці, був дуже спустошений під час останньої війни, а татари з нього або повтікали за Дунай, або передалися на російську сторону і були загнані у Ногайські та Кубанські степи. Через те запорожцям було тепер тут велике привілля. Чутка про те привілля хутко досягла Запорожжя й України, бо запорожці, рибалачи по Бугові, мали щоденні зносини із своїми товаришами, котрі служили у російських полках на російській стороні Бугу. Тому за Буг посунули втікачі вже невеликими купками й поодинці, як із Запорожжя, так і з України, рятуючись од панщини. Декому щастило рятуватись сюди навіть з жінками і дітьми, і вони осідали тут на вільних землях, будуючи собі землянки й хати.

Щодня за Бугом кількість утікачів з України збільшувалась, і вже через рік у Туреччині їх було біля 7000 душ. Козаки невеликими групами суходолом і водними шляхами добиралися в дунайські гирла, у пониззя Дністра, на Березань, Тилігул, в Очаківську округу, в Буджак.

У 1777 році Османська імперія, скориставшись складним становищем Кримського ханства, повернула під свій контроль землі по чорноморському узбережжю від Бугу до Дунаю. Так запорозькі козаки опинилися під юрисдикцією Туреччини. 30 серпня 1778 року вони при дворі очаківського паші вже були прийняті в турецьке підданство і присягнули на вірність султану Османської імперії. Для поселення запорожцям були надані землі в пониззі Дністра в Кучурганах, а для несення військової служби – озброєння та коні.

Депутація з 40 осіб (38 від куренів, кошовий й писар) відбула року на домовини з султаном у Стамбул з-під Акермана. Запорожцям султан забезпечив їх військовий устрій, віру, одягу й волю і дав під Січ острів Святого Юрія з гирлами Дунаю — Сулинським та Катирлезьким (Георгіївським), і степ на південній притоці Дунаю, Дунайці, біля лиману Разіна. Окрім того, запорожцям дозволено було вільно рибалити, полювати і навіть оселятися зимівниками й слободами по всіх річках та лиманах од Очакова до Дунаю. Кошовому отаманові надані були права двобунчужного паші, а Військові Запорозькому, або, як його прозвали турки, Війську Буткальських козаків, були надані військові клейноди: булава, бунчук з двома хвостами, печать та корогва, на котрій з одного боку на білому полі був золотий хрест, а з другого - на чорному полі срібний місяць. Та корогва була посвячена Цареградським патріархом. Кошовому отаманові султан окремо подарував короткого ятагана у золотих піхвах, цяцькованих самоцвітами, котрий мусив переходити од кошового до кошового, і таким чином теж увійшов у склад військових клейнодів під назвою «Топуз». З свого боку запорозькі депутати присягнули султанові - вірно йому служити на морі й суходолі проти його ворогів і слухатись Силістрійського пашу. На початок запорожцям було доручено держати кордони по російській межі - понад річку Бугом.

Потік Запорозького козацтва в межі кримської держави продовжувався декілька років і досяг свого апогею в 1777—1778 роках. Року 1778 між Бугом та Дунаєм їх рахували на 4000 та за Дунаєм не менше того. А за свідченнями очаківського паші, якому в цей час підлягали козаки, їх було на кінець 1778 року вже 12000 осіб. Турецька сторона Бугу стала мрією всього поневоленого кріпацтвом українського люду і почала зватись стороною, де не було панщини. Може, одному з сотні втікачів щастило перебратись за Буг, останні ж ловилися й були тяжко катовані за втечу, але це не перешкоджало їм тікати знову.

За дозволом султана запорожці розійшлися з-під Акермана ватагами понад своєю одвічною річкою Бугом рибалити з західного її берега. Запорожці осіли своїми паланками біля Хаджибейського та Тилігульського лиманів, а запорожці на чайках осідали на острові Березані, недалеко від Очакова та на пересипу Хаджибейського лиману, де тепер район Одеси – Пересип. Потьомкін намагався заохотити запорожців перейти до російських полків, проте задунайці не йшли. Російський уряд вимагав від султана повернути російських підданих, на що султан сказав, що відпустить тих, хто сам хоче піти. Ніхто не пішов.

Частина козаків звернулася до австрійського імператора з проханням дозволити жити в його володіннях. Такий дозвіл козаки отримали. У 1785 році 8 тисяч колишніх запорожців перейшли на землі в провінцію Банат, на береги річки Тиси в її нижній частині (нині — це територія Сербії), ставши австрійськими підданими. Так виникла Банатська Січ.

10 березня 1779 року між Російською та Османською імперіями була підписана Айналі-Кавакська конвенція, за якою Туреччина зобов'язувалася не чинити перешкод запорожцями, які побажають повернутися на батьківщину і переселити подалі від російських кордонів тих, хто відмовиться перейти до російської держави. Тим російський уряд вимагав усунути запорожців від Бугу, нащо султан наказав запорожцям перебувати на Січі у гирлі Дунаю. Запорожці завжди господарювали на вольниці з чого й жили, а в Січі перебувало десь їх десята частина.

За фірманом турецького султана запорозька старшина мала оселитися в Адріанополі, а рядове козацтво - у Румелії малими групами. Переселення почалося в серпні 1779 року. Проте здійснити переселення Запорозького козацтва до Румелії остаточно не вдалося у чому не були зацікавлені ні запорожці, ні турецька держава.

Напередодні російсько-турецької війни 1787-1791 років запорозькі козаки були скупчені в дунайських гирлах де був закладений Кіш у Катирлезі на Дунавці. Катирлезька Січ є першою традиційною Січчю після Нової.

Дунайські козаки брали участь у військових діях, стояли залогою у фортеці острові Березань, перебували у складу Очаківського гарнізону. Козацька гребна флотилія із задунайців брала участь у Кінбурнській операції турецького війська. Турецьке командування засилало задунайських козаків у тил для шпіонажу про дислокацію російських частин. Турецькі запорожці завдавали росіянам великої шкоди. Факт перебування запорожців у вигнанні у підданстві турецького султана свідчив балканським народам про фальшиві гучні гасла Російської імперії про наміри визволити весь християнський світ від мусульман-гнобителів.

Війна закінчилася Ясським мирним договором, за яким до Росії відійшла територія між Південним Бугом і Дністром, включаючи Очаків. Туреччина змушена була визнати приєднання Криму до Російської імперії, а також встановлення кордону по річці Кубані. Змушені перебувати у Дунайській Січі запорожці зустріли вороже ставлення зі сторони липован й донських козаків-некрасівців, що вже зайняли кращі землі з осідком у Верхньому Дунавці.

Козаки зобов'язані були нести прикордонну службу, брати участь у каральних походах турецьких військ проти болгар, сербів (1815-1816), греків (1821), румунів (1821–1822) які боролися за свою незалежність. Не бажаючи миритися з цим, частина козаків переселилась на Кубань, влившись до складу Чорноморського козацького війська.

На початку російсько-турецької війни 1828-1829 роках Стамбул наказав задунайцям виступити проти Росії. 18 травня 1828-1829 року 1500 козаків на чолі з кошовим Йосипом Гладким захопивши військову канцелярію та скарбницю, перейшли під Ізмаїлом на бік російської армії. Через зраду Й. Гладкого турецький уряд жорстоко розправився з задунайцями. Близько 2 тисяч козаків разом з наказним гетьманом І.Баланом було заарештовано, ув'язнено та вбито, а січові укріплення та церкву зруйновано і спалено. Після закінчення війни царський уряд поселив козаків на Азовському узбережжі, сформувавши з них Азовське козацьке військо. Проте

багато козаків вирішило не йти під ярмо росіян і були оселені в Банаті й Воєводині, а також залишилися мешкати в гирлі Дунаю, згодом заселяючи міста Галац, Ізмаїл, Вилкове, Кілія, Тульча. Із залишків задунайських козаків, під час Кримської війни, на стороні союзних сил, були сформовані військові козачі загони. У жовтні 1853 року Михайло Чайковський домігся офіційного створення регулярних козачих підрозділів у Турецькому війську. 23 січня 1854 року задунайські козаки склали військову присягу. З Константинополя привезли козакам знамено Запорозької Січі, а Садик-Паша (ім'я Михайла Чайковського в Туреччині) отримав від султана титул «міріан-паша» (кошовий отаман). Після закінчення війни козачі підрозділи було розформовано.

Задунайським козакам у повне їх користування була надана турецьким урядом ділянка землі навколо Січі та по Свято-Юрському (Георгіївському) гирлі Дунаю. На цій місцевості виникло 6 сіл: Райя, Озаклія, Саранасув, Караорман, Чукурова, Іглиця. В них мешкали одружені козаки. Однак відомі й інші села, де компактно проживало задунайське населення. Серед таких виділяються Муругіль, Катирлез, Горга, Нижній Дунавець та інші. О. Рябінін-Склярєвський, досліджуючи економічний стан Задунайського Коша напередодні 1828 року, вказує, що запорозькі оселі знаходилися як на землях, які знаходилися в безпосередньому володінні Коша — «це всі острови Дунайської дельти і частина Добруджі між Свято-Юрським (Георгіївським) гирлом і озером Гасан», так і у Добруджі між Дунаєм і річкою Ташаул, «де вони користувалися екстериторіальністю, підлягали Кошу, але земля знаходилась в турецьким володінні і запорожці були перемішані з молдаванами, болгарями, греками і некрасовцями». Фактично Дунавецька Січ була тим центром, навколо якого консолідувалося християнське населення Добруджі.

06. НЕКРАСІВСЬКІ ТА ДОНСЬКІ КОЗАКИ В БУДЖАКУ.

Некрасівські козаки - одна з найцікавіших груп донського козацтва, складна історія якої привертає увагу дослідників завдяки своїй військово-соціальной і конфесійній своєрідності. Внаслідок цього (політична та релігійна опозиція Російському уряду і офіційній церкві) нащадки «верхових» донців потрапили на Кубань, а потім через складні міграції, які мали місце протягом XVIII - XX ст., некрасівські спільноти з'явилися у багатьох місцевостях Причорномор'я (Добруджа, Мала Азія, Анатолія, Кавказ тощо). Замкнені громади некрасівського козацтва, незважаючи на різноманітне оточення (турки, українці, болгары, молдавани, румуни, грузини та інші народи) зберігали яскраво виражену самобутність (російську мову, багато південно-російських компонентів традиційно-побутової культури і старообрядницьку релігію як основу свого світогляду та суспільного устрою).

Генетичні витоки цієї етноконфесійної групи донського козацтва слід шукати у подіях козацько-селянського повстання 1707-1709 рр., яке очолював отаман К.Ф. Булавін. Після його загибелі (1708 р.) частина козаків під керівництвом одного з соратників К. Булавіна - отамана Єсаулівської станиці Гната Федоровича Некрасова (1660-1737) втекла з Дону на Кубань. Саме там на території, яка знаходилась під владою Туреччини, ці козаки створили оригінальну «козацьку республіку». Козацтво того часу, яке сучасні російські дослідники відносять до Кубанського козацтва першої формації, складалось з власне некрасівців (тобто втікачів з Дону 1708-1709 рр.), а також із уже існуючих на Кубані козаків-старообрядців, які сюди потрапили в 1667-1672 рр., 1688 р. під керівництвом Л. Манацького, а також у 1691 р. крім того, до складу цих козаків постійно залучалися нові втікачі з Дону та інших районів Росії.

Саме в цей період, до загибелі Г. Некрасова, на Кубані сформувалися специфічні назви цієї групи козаків - ендонім (некрасівці) і екзонім (зовнішні назви: Кара-Ігнат («чорні ігнати», ногайці так прозвали їх за чорні кафтани) і Ігнат-козаки (турки - на честь їхнього отамана; доречі, частина некрасівців у Малій Азії в XIX ст. від турків отримали ще одну близьку назву - «Ін'ат-козаки» - «вперті козаки»). Цікаво те, що всі ці назви містять у собі згадку про першого отамана (тобто є антропонімами). Можливо, що значну роль у

формуванні назви групи зіграв кодекс звичайного права – «Заветы Игната», навколо якого і відбувалися процеси внутрішньогрупової консолідації, а також сепарації від загального масиву росіян і козаків (не кажучи вже про функцію міжетнічної диференціації).

Загалом, історія некрасівських козаків може бути розподілена на такі етапи:

1) 1708-1740 рр. - формування некрасівського козацтва на Кубані;

2) 1740-1770 рр. - переселення більшості з некрасівців до пониззя Дунаю;

3) 1770-1815 рр. - життя на Дунаї, активна інтеграція з ще однією групою росіян-старооб-рядців (липованами); бійки з задунайцями за дунайські лови; соціально-політична диференціація серед некрасівців, внаслідок якої частина з них потрапила до Малої Азії, а інша - до Буджака (російського лівого берега Дунаю);

4) 1815-1864 рр. - заключний етап існування некрасівських козаків у низці регіонів (Добруджа, Мармурове море, Мала Азія - Туреччина; до 1830-х рр. на російських землях).

Протягом подальшого розвитку кінця XIX -XX ст. більшість з колишніх некрасівців повертається до Росії. Остання рееміграція мала місце в 1962 р., з о. Майнос (Туреччина) переселилося 999 нащадків некрасівців до Ставропольського краю.

Будучи втягнутими в складні політичні ігри урядів та представників суспільних рухів XVIII-XIX ст., некрасівські козаки привертала увагу різних осіб - мандрівників (Г. Боскович, В. Гамільтон, Я.Л. Смирнов, В.П. Щепотьєв), письменників (І.С.Аксаков, В.Г. Короленко), чиновників (наприклад, І.П. Ліпранді), політичних діячів (поляк М. Чайковський (Садик-Паша), російський емігрант В.І. Кельсієв). Всі вони залишили багато цінних і унікальних відомостей про історичні події, устрій та культурно-побутові особливості некрасівців у різні часи і в різних районах їхнього мешкання. Ці моменти заслуговують окремої уваги, ми лише коротко зупинимось на історії наукового вивчення некрасівців.

Початок дослідженню некрасівців поклали два відомих вчених. Перш за все, це О. Рігельман, який звернувся до раннього етапу в історії козаків-некрасівців на Кубані в одній зі своїх узагальнюючих праць. Іншим дослідником був А.О. Скальковський, який на підставі архівних джерел, створив хоча і невеликий, але змістовний нарис історії некрасівців. Головну увагу він приділяв дунайському періоду, а також обставинам переселення частини некрасівців на російський берег Дунаю. Пізніше ці сюжети увійшли до загальновідомих праць вченого, присвячених історії Новоросійського краю та Бессарабії.

Однак слід зазначити, що прихильність до офіційної ідеології А.О. Скальковського вплинула на його оцінку як некрасівських козаків взагалі, так і окремих моментів в їхній історії. Вони залишалися до нього «повстанцями» та «розкольниками». Мабуть тому в його роботі слабо висвітлені ті складні процеси внутрішньогрупової диференціації кінця XVIII - початку XIX ст., внаслідок якої частина некрасівців повернулася до Російської імперії.

Найбільш повну історичну картину стосовно некрасівців зміг створити наприкінці XIX ст. інший талановитий дослідник - П.П. Короленко. У його роботі розглянуті сюжети походження та формування цього козацького об'єднання, головні етапи і тенденції його розвитку, особливості різних зон проживання, взаємини з урядами Європи, а також з навколишнім населенням.

Того самого часу з'явилося ще декілька робіт, в яких автори звертаються до окремих аспектів життєдіяльності некрасівців. Наприклад, це роботи Хведіра Вовка, який збираючи матеріали з історії Задунайської Січі не міг обійти увагою сюжети взаємин між задунайцями та некрасівцями у пониззі Дунаю протягом кінця XVIII - початку XIX ст. В його роботах ми знаходимо цікаві етнографічні описи особливостей побуту некрасівців на Дунаї. Присвятив окрему увагу історичним подіям переселення частини некрасівців у Бессарабію в першій третині XIX ст. і О.П. Корнілович у контексті вивчення російської та української колонізації краю.

Далі, вже в середині XX ст., значний прорив у вивченні минулого некрасівців вдалося зробити В.Ф. Тумілевичу. Він протягом багатьох років збирав фольклор серед нащадків некрасівців. Завдяки його дослідницькій діяльності до наукового обігу було введено чимало пам'яток духовної культури (пісні, казки, історичні оповідання, легенди тощо). Збереження в них сюжетів та образів з самого раннього періоду існування некрасівців дозволяє з певною кореляцією залучати матеріали так званої «усної історії» до вирішення питань

відтворення минулого некрасівської групи, її внутрішнього побуту, світоглядно-політичних настроїв тощо. Проте, як слушно вважав сам вчений, слід пам'ятати про певну умовність окремих сюжетів через значну їхню трансформацію та модернізацію.

Так, наприклад, у фольклорній пам'яті некрасівців-переселенців на о. Майнос зберігалося пояснення стосунків некрасівців з липованами -представниками іншої групи росіян-старообрядців, які проживали поруч з некрасівцями на Дунаї та в ще деяких регіонах. Однак ці пояснення, на наш погляд, детерміновані виправданнями чинників переселення частини некрасівців до Туреччини та ускладнюються своєрідними взаєминами з сусідніми спільнотами липован та некрасівців, які переселилися пізніше (перші - в 1814-1815 рр., другі - в 1870-х). Така чітка градація («мы - корня некрасовского, а они - дунаки, дикари, липова не») зафіксована у фольклорних текстах. Мабуть вона впливає на пояснення сюжетів минулого: для некрасівців - найбільш заклятий ворог – «москаль», і тому вони не йшли на зустріч з Російським урядом, а ті, хто йшли, ті є «липованами"», тобто були більш толерантними до ідеї повернення до Росії («не тільки не виказували особливого неприйняття до російського народу, але й самі шли на зустріч нашим військам, які знаходилися на Дунаї, та пропонували свою допомогу»). Цей чюжет, скоріш за все, відбиває складну політичну диференціацію, яка мала місце серед некрасівців на Дунаї протягом кінця XVIII - початку XIX ст. Ці політичні партії стали ототожнюватися з різними групами (некрасівці, тобто ті, хто покинув Дунай та липовани, ті, які залишилися, і, навіть, перейшли на бік Росії).

Майже в цей же час продовжується робота по вивченню дунайської доби в історії козаків-некрасівців. У цьому плані багато було зроблено А.Д. Бачинським. Він здійснив значний археографічний пошук в багатьох центральних та місцевих архівах, у результаті якого вдалося виявити широке коло писемних джерел кінця XVIII - початку XIX ст. «Одне із джерел, яке дозволяє характеризувати перехід некрасівців до Росії в 1824 р., на привеликий жаль він не встиг опублікувати, друкується в збірці праць. На підставі цих джерел вченим розглядалися питання формування та розвитку некрасівських спільнот на Дунаї, їх взаємин з липованським та українським населенням регіону в XVIII - на початку XIX ст., процеси переселення некрасівців у першій третині XIX ст. на лівий берег Дунаю (на території, які належали Російської імперії).

У 1980-х рр. з'явилося відразу дві узагальнюючі статті з історії некрасівських козаків та їх місце в історії російського народу. В першій з них розглядаються некрасівські козаки як соціальний, а в другій - як етнокультурний феномен (робиться спроба визначення цієї групи, періодизації її історії, тенденції в зв'язках її представників з оточенням). Ці обидві роботи мали узагальнюючий характер та водночас виявили проблемні аспекти в історії некрасівського козацтва. Саме розуміння «некрасівської спільноти» визначило дискусійність - кого вважати за «некрасівців»: всіх, хто в певні часи мав цю назву або лише тих, хто крім того стало зберігав ще й своєрідну козацько-демократичну структуру, не схилився до співробітництва з Російським урядом, відстоював свою самобутність.

На сучасному етапі робота по вивченню некрасівців та їх регіонально-стадіальних форм продовжується. Праці одного з молодих Краснодарських дослідників Д.В. Сеня визначили ще одне коло питань - розвиток нащадків некрасівців в умовах Радянської влади у контексті загальної історії некрасівської групи. Він же своїм вдалим джерельнознавчим дослідженням переконує в необхідності продовження пошуку писемних документів та матеріалів, щодо першого етапу - формування некрасівської спільноти на Кубані в першій третині XVIII ст. Разом з тим, починаючи з 1960-х рр., загальні відомості про некрасівських козаків починають з'являтися в узагальнюючих працях з історії й етнології російського народу. Роботах енциклопедичного змісту.

Слід також зазначити і такий факт, що некрасівці привертати увагу й інших гуманітарних наук. Серед таких студій слід назвати роботи присвячені ідентифікації та світогляду нащадків некрасівців Болгарії, традиціям у музичному фольклорі некрасівсько-липованського населення Подунав'я, говірковим особливостям різних груп некрасівців.

Можливо, що подальше вивчення некрасівців має розвиватися шляхом

комплексного міждисциплінарного дослідження, що сприятиме розв'язанню низки дискусійних питань сучасності (серед найменш досліджених питань слід назвати конфесійну історію та моменти, що зв'язані з впливом релігійних поглядів та практики на життєдіяльність некрасівських козаків).

Дунайський період в історії некрасівського козацтва охоплює час другої половини XVIII - початок XIX ст., а також існування козацьких формувань уже в нових обставинах першої половини XIX ст. Саме в цей час остаточно формується ця етноконфесійна група російського народу. Разом з тим, значно ускладнює ці процеси внутрішньогрупова диференціація в політичному плані - розподіл на «проросійську» партію, тобто тих, хто толерантно ставився до думки про повернення до Російської імперії та умови зберегти свою релігію і «антиросійську», які будь-якою ціною прагнули уникнути контактів з офіційною церквою та урядовцями.

Передумовами такого роду розбіжностей можна вважати моменти включення до некрасівців іншого, некозацького за походженням населення (біглих росіян-старообрядців). Некрасівські общини, які зустрілись у Добруджі зі своїми одновірцями, скоріш за все, взяли їх під своє заступництво перед турецькою адміністрацією. Оскільки більша частина з цих «нових некрасівців» була селянського або міщанського звання, то залучення їх прискорило процеси соціально-економічної диференціації серед некрасівців. Крім того, на Дунаї землеробством почала займатися також певна частина минулих некрасівців-рибалок.

Також слід вказати і на такий момент, що в умовах постійної боротьби між Туреччиною та Росією за домінування в західному та північному Причорномор'ї (період мешкання некрасівців співпадає з одним із найінтенсивніших часів загострення цієї боротьби) некрасівцям не можна було залишатися нейтральними. Майже кожного разу, коли держави знаходилися у стані війни (1768-1774, 1787-1791, 1806-1812, 1828-1829 рр.), від них вимагалось визначитися в своїх політичних позиціях.

Дата першого оселення некрасівських козаків на Дунаї викликає в науці полеміку. З кінця XIX ст, багатьма дослідниками вважалось, що перші некрасівці переселилися сюди з Кубані у 1740-х рр. Разом з тим, інші дослідники ставлять під сумнів цю дату. Вони зазначають, що у відомих писемних джерелах немає прямого доказу її. Найперша згадка про некрасівські громади на Дунаї - 1761 р., після відвідання цього району Г. Босковичем. Безумовно, слушним з іншої точки зору є бажання знайти прямий доказ переселення частини некрасівських козаків з Кубані на Дунай. А поки що ми можемо лише навести деякі факти, які нас переконують в тому, що це переселення мало місце.

Північно-Західне Причорномор'є було відоме некрасівцям з самого початку їхнього існування. Вже у 1709 р. посланці Г. Некрасова побували на Нижньому Дністрі з дипломатичною місією. Крім того, ще в середині 1730-х рр. мали місце сумісні військові дії Буджацької орди, некрасівців і запорожців. В цей же час некрасівці Кубані підтримували тісні зв'язки з старообрядцями Бессарабії та Добруджі, а також часто виїзджали сюди на промисел риби. Все це аргументовано свого часу довів А.Д. Бачинський.

Наведемо ще одну групу фактів, які також стверджують, що вже на початку 1750-х рр. некрасівці Добруджі (поселення Слава, Сарикіой, Журилівка) активно включилися у конфесійне життя Північно-Західного Причорномор'я. Наприклад, в історії зі старообрядницьким єпископом Кубанським та Хотинської Раї Анфімом (кінець 1740-початок 1750-х рр.) згадується неодноразово про некрасівське населення на Дунаї. Цікаво, що запрошуючи цього єпископа до себе, на Дунай, некрасівці безпосередньо вказували на свою спорідненість з кубанськими старообрядцями-ми-козаками.

Масове переселення некрасівських козаків до Дунаю відбувалося у середині 1770-х - на початку 1780-х рр. Воно було зумовлене тим, що після 1774 р. Російська імперія почала активні дії щодо приєднання земель Кримського ханства (в тому числі - Кубані). Некрасівці були змушені шукати собі нові місця. У цей самий час некрасівські козаки широко розселилися вздовж нижньої течії Дунаю та його лиманів. Більшість з них продовжує займатися рибальством.

Положення їх залишалось колишнім - вони не сплачували жодного податку, а несли військову повинність у Турецькій імперії. Усі внутрішні питання вирішували отамани та «круг»

(збір усього дорослого населення). Знаходилися вони на Дунаї у безпосередньому командуванні Бабадагського сираксіра.

Однак російсько-турецька війна 1787-1791 рр., а також криваві бійки кінця XVIII - початку XIX ст., з задунайськими українськими козаками за рибні лови (хоча вони прикривалися і етнічними, і конфесійними гаслами), зумовили переселення частини некрасівців до Анатолії і Мармурового моря. Можливо, що це переселення вказує і на політичну поляризацію в середині некрасівської спільноти. У той самий час утворилося дві гілки некрасівців: майноська та дунайська.

Ця соціальна та політична диференціація вже більш очевидна під час війни 1806-1812 рр., коли частина некрасівців допомагає російським військам. Саме тоді генерал-майор С.О. Тучков звернув увагу на бабадагських некрасівців та запропонував головнокомандуючому Російською армією М.І. Кутузову зробити їх нейтральними, а згодом і схилити їх до повернення на російські території. Його переговори з некрасівцями, з одного боку, та з Російським урядом, з іншого, закінчилися успішно. 25 липня 1811 року некрасівцям було видано «листа», у якому містилися інвестиції на нове підданство. Генерал Тучков, від імені імператора Олександра Павловича та за дорученням головнокомандуючого М.І. Голенищева-Кутузова оголосив, що всім некрасівцям, які побажають переселитися під владу Його Імператорської Величності «вечное прощення в прежних их винах против Государя й Отечества». Крім того, їм дарувалися пільги на три роки від будь-яких податків, надавалося право обирати собі засіб життя та становище, а також «кондиції», тобто підстави, на яких вони побажали бути поселені; відводилися землі та дачі, давався ліс на побудову ста будинків без оплати; дарувалася свобода від рекрутських наборів, якщо вони побажали поступити до козацтва.

Внаслідок цього частина некрасівців переселяється на лівий берег Дунаю, на території Росії – в 1811-1813, 1828-1831 рр. Цей процес переселення детально описаний у роботі А.О. Скальковського. Менш відомим є процес переселення 1817-1824 рр., стихійного і нечисленного, однак дуже принципового для розуміння політичних настроїв некрасівських козаків на Дунаї.

Хоча Росія і не виконала своїх обіцянок про утворення на своїх землях некрасівського війська, однак надала значні пільги некрасівцям, які перейшли на її бік. Серед них була і свобода сповідання своєї релігії. Однак протягом майже всього XIX ст. уряд проводив дуже суперечливу політику відносно старообрядців і некрасівців зокрема. З одного боку, дозволяв некрасівцям мати церкву і дзвони (унікальний виняток для Росії з її негативним ставленням до старообрядців, яким заборонялося будувати нові церкви та мати дзвони взагалі), а з іншого, прагнув позбавити їх свого старообрядництва за рахунок емоційно-місіонерських дій.

Слід вказати, що на правому березі Дунаю некрасівські громади проіснували до 1864 р., коли їхнє особливе положення в Турецькій імперії було скасовано. Протягом останнього півстоліття серед некрасівських козаків Добруджі посилюється соціально-економічний розпад общин-артілів рибалків, збільшується роль землеробства. Навіть останнім отаманом добруджанської гілки некрасівців був Йосип Гончар, купець за походженням.

Взагалі, можна казати про те, що некрасівці були однією зі своєрідних груп козацтва в Причорномор'ї. Вони протягом XVIII - першої половини XIX ст. створили цілу низку своїх поселень, в яких можна було простежити оригінальний козацько-старовірський лад. Використовуючи цю групу козацтва у своїх політичних іграх, держави (Турецька та Російська імперії) ускладнювали процеси внутрішньогрупової консолідації, а також взаємини з іншим населенням. Найбільш тривало, внаслідок толерантності уряду Туреччини, власне некрасівські архаїчні елементи зберігалися у побуті, устрої та світогляді анатолійської гілки козаків-некрасівців. Їхні сородичі на Дунаї і Добруджі скоріш ніж вони були втягнуті і з політичну, і в конфесійну боротьбу, а також у нові соціально-економічні відносини. Усе це й зумовило більш швидку втрату ними рис некрасівського побуту (1830-1840-ві рр. - у Російській імперії; 1850-1860-ті рр. - у турецькій частині Подунав'я).

07. ВІЙСЬКО ВІРНИХ КОЗАКІВ (1783-1788). ЧОРНОМОРСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО (1781-1860).

Військо вірних запорожців – українське козацьке військо у вірному підданстві російському царю створено активної участі симпатизувавшего запорожцям Григорія Потьомкіна після скасування Запорозького козацького війська 1775 року.

Після переходу значної кількості запорожців у підданство Туреччини на Дунайське гирло у підданстві Російської імперії залишилися 12 тисяч колишніх запорожців. Багато хто з них не витримали жорстку дисципліну регулярних російських військових частин. Григорій Потьомкін, будиши «головним командиром» й генерал-губернатором Новоросійського краю бачив потребу скористатися їх військовою потугою. У 1787 році козацькі старшини подали прохання на ім'я імператриці, де висловили бажання служити цариці як робили те раніше. Олександр Суворов, який за наказом імператриці Катерини II організовував військові підрозділи на півдні Росії, зайнявся формуванням нового козацького «Війська вірних запорожців» з колишніх українських козаків і їх нащадків. 27 лютого 1788 року в урочистій обстановці Олександр Суворов вручив старшині Сидору Білому, Антону Головатому і Захарію Чепізі коругви та інші клейноди, які були конфісковані у Запорозького козацького війська у 1775 роуці.

1790 року *Військо Вірних Запорожців* перейменували у 1790 році на Чорноморське козацьке військо. Військо активно задіяли у Російсько-турецькій війні 1787–1792. Після закінчення війни, на знак подяки від Катерини II-й, їм була виділена територія лівобережної Кубані, яку вони заселили в 1792-93 року. Військо воювало у Кавказькій війні та у інших війнах Московії.

У 1860 року Чорноморське військо об'єднали з Хоперським й Кубанським полками — лівобережними полками Кавказького лінійного війська у сформоване Кубанське козацьке військо, що збереглося до теперішнього часу.

Чорноморське козацьке військо – козацьке військове формування в Російській імперії 18-19 століть. Створено у 1787 році із залишків Запорозьких козацьких загонів. У 1792 році військо було переселенот на Кубань, згодом (у 1860) перемейноване у Кубанське козацьке військо, до якого приєдналися частини кавказьких лінійних козаків.

У 1774 році, після підписання Кючук-Кайнарджийського договору, Російська Імперія, разом із Кримом отримала вихід до Чорного моря. Оскільки Річ Посполита перебувала у стані занепаду і була на межі поділів, то подальша необхідність в існуванні козаків на їх історичних землях відпала. В той самий час збереження традиційного образу життя козаків призводило до конфліктів із російською владою. За наказом Катерини II знищити Запорозьку Січ, який був втілений у життя, слідував наказ Григорія Потьомкіна про смирення запорозьких козаків, що й було здійснено генералом Петром Текелі у червні 1775 року. Як наслідок, близько п'яти тисяч козаків пішли до гирла Дунаю, утворивши там Задунайську Січ під протекторатом турецького султана. Стосовно решти двадцяти тисяч козаків були прийняті засоби щодо інтеграції їх до російської армії для діяльності в межах майбутньої Новоросії.

Організація й швидке зміцнення Задунайської Січі вимагало від Російської імперії організації якоїсь протидії. Адже існування «Січі за Дунаєм» викликало все більші симпатії в українського населення, зміцнювала військову потужність Порти й паралізувала участь у війні українців на боці Росії.

Князь Потьомкін спочатку намагався силою стримати еміграцію козацтва за Дунай та на Забужжя, але з того нічого не вийшло. Тоді Катерина II 5 травня 1779 року і 27 квітня 1780 року маніфестами звернулася до козаків вже з проханням повернутися у рідний край, обіцяючи дати кожному з них землю і службу за російськими чинами. Ефект був той самий.

У 1781–1783 роках сталося повстання кримських татар. Князь Григорій Потьомкін розіслав по запорозьких землях заклики до колишніх козаків, щоби вони збиралися в Херсоні, де з них будуть створені військові загони.

Проте запорожці відгукувались неохоче. Всього зібралось близько 1 тисячі козаків. Їх отаманом став військовий осавул Сидір Білий, а його помічником — колишній суддя Війська Запорозького Антін Головатий.

6 квітня 1783 року козаків офіційно взяли на військову службу як Військо вірних козаків (відповідний царський указ виданий 22 січня (2 лютого) 1783 р.). Розділялося військо на кінне («комонне»), піхоту та флотилію (Чорноморська козацька флотилія).

Очолив військо кошовий отаман Сидір Білий. «Війську вірних козаків» передали клейноди та іншу козацьку атрибутику, забрану російським урядом після розгрому Запорозької Січі у 1775. У війську відновились колишні старшинські посади, поділ на курені, козацький одяг. Під командуванням Сидора Білого і Захарія Чепіги військо брало участь у російсько-турецькій війні 1787-1791. Головний військовий штаб був розміщений в Олешках, де було зібрано майже 12 000 козаків. Під командуванням О.Суворова ці козацькі частини боролися проти турків.

Під час війни 1787–1791 рр. у різних операціях (битви під Кінбурном, Очаковом, Фокшанами, Римником, Хаджибеєм, Килією, Ізмаїлом, Мачином, Бендерами тощо) брали участь понад 42 тисяч українських козаків. 1788 – військо перейменували на Чорноморське козацьке військо.

1790 — князь Потьомкін за бойові подвиги у російсько-турецькій війні (1787–1792 рр.) виділив чорноморським козакам землі між Південним Бугом і Дністром аж до Чорного моря. Тоді ж козаки Чорноморського війська заснували 25 слобід, де заселили близько 9.000 душ обох статей — зокрема, Слободзею (тепер Молдова), яка стала військовим осередком.

Проте по закінченні війни російський уряд не хотів, щоб козацьке військо було дислоковане поблизу центру України та Задунайської Січі. 20 лютого 1792 року вийшов царський указ про те, що «добута від Порти Оттоманської земля між Бугом і Дністром прилучається до Катеринославської губернії». У війську почалося розчарування, стало зрозуміло, що козаки цю землю та привілеї не отримають.

21 травня 1792 року начальник імператорської канцелярії генерал-аншеф Каховський таємно наказав командувачу флотом адміралу Мордвінову терміново переправити Чорноморське козацьке військо на Кубань. 2 липня 1792 року з цього приводу було оголошено і указ Катерини II: «Войско казачье Черноморское, собранное покойным генерал-фельдмаршалом, князем Потемкиным-Таврическим из верных казаков бывшей Сечи Запорожской в течении последней нашей с Портой Оттоманской войны многими мужественными на суше и водах подвигами показало опыты ревностного к службе нашей усердия и отличной храбрости. В воздаяние таковых сего войска заслуг Всемилостивейше пожаловали Мы оному в вечное владение состоящий в области Таврической остров Фанагорию, с землей между рекою Кубань и Азовского моря лежащего...». Не всі прийняли виселення на Кубань. Частина козаків перейшла на Задунайську Січ.

25 серпня 1792 року близько 4 тисяч козаків на 50 чайках і бригантині прибули в Темрюк. Козаків розмістили вздовж т. зв. Чорноморської кордонної лінії, яка проходила від р. Лаби правим берегом ріки Кубані до Азовського моря. Головним завданням війська було охороняти лінію й брати участь у військових походах.

Загалом на Кубань морем і сухоходом було переселено 8200 козаків, які заклали Кіш на Кубані і назвали його Катеринодаром, створили 40 куренів. До традиційних 38 запорозьких куренів, які зберегли свої назви, додали ще два — Катерининський та Бережанський. Загалом 1792 року разом із родинами на Кубань переселили майже 25 тис. українців, яким виділено земельний фонд площею 30 тис. км² — між річками Кубанню та Єю. Головний військовий штаб був у Катеринодарі, заснованому 1793 р. (нині м. Краснодар, Російська Федерація). За козаками спершу зберегли виборність військового уряду, але вже на поч. 1800 від них відібрали права обирати старшину, і російський уряд призначав кошоаих отаманів.

У 1840-х рр. курені чорноморського козацтва перейменовано на станиці (на донський зразок), які були об'єднані в 4 військових округах: Таманській,

Катеринодарській, Бейсугській та Єйській. Розселившись на Кубані, козаки вели господарську діяльність. У перші роки існування Чорноморського козацького війська на Кубані провідними галузями господарства були скотарство і рибальство, а з середини 19 ст. – хліборобство.

Козаки володіли значними угіддями. Спочатку розмір наділу козака не регламентувався і діяв принцип вільного займання. У 1842 російський уряд запровадив принцип довічного землекористування відповідно до рангу: генерал — 1500 десятин, штаб-офіцер — 400, обер-офіцер — 200, рядовий козак — 30. Однак здійснити переділ відповідно до норм не вдалося.

Чорноморське козацьке військо поповнювалось за рахунок переселення колишніх реєстрових козаків із Чернігівської та Полтавської губерній, колишніх слобідських козаків Харківської губернії, а також колишніх козаків реформованих українських козацьких військ: Усть-Дунайського, Азовського, Бузького, Катеринославського та ін. Основні переселенські кампанії відбулися у 1808–1811, 1820–1821, 1832, 1848–1849, під час яких з України переселено понад 77 тис. чол.

До 1860 козацькі війська на Кубані налічували бл. 200 тис. чол. З них формувались військові підрозділи — 12 кінних полків, 3 піхотних батальйони, 4 батареї, 2 гвардійських ескадрони. Чорноморське козацьке військо брало участь у всіх військових операціях, що їх вела Росія на Кавказі, та у Кримській війні 1853-1856. 1860 — об'єднане з західною частиною Лінійного козацького війська (6 бригад) і переименоване на Кубанське козацьке військо. Впродовж майже століття Чорноморське козацтво продовжило, хоч у дещо зміненій формі, традиції запорозьких козаків.

08. УСТЬ-ДУНАЙСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО (1806). УСТЬ-ДУНАЙСЬКЕ БУДЖАЦЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО (1807-1827). ДУНАЙСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО (1828-1856). НОВОРОСІЙСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО (1856-1869).

Усть-Дунайське Буджацьке козацьке військо — козацьке військо, сформоване у Південній Бессарабії у 1806 (затверджене царським указом від лютого 1807).

Готуючись до нової війни з Туреччиною російський уряд, маючи потребу у військових контингентах, у грудні 1806 розпочав організацію козацького війська, до складу якого дозволялося набирати чорноморських козаків, інші категорії українського населення, що проживали в Бессарабії, Молдові та Волощині. Створення війська було розраховане і на хзалдучення козаків Задунайської Січі. У липні 1807 у війську налічувалося понад 2 000 козаків.

Під час російсько-турецької війни 1806-1812 козацькі відділи брали активну участь у військових діях проти турецьких військ на Дунаї: несли розвідувальну і сторожову службу, брали участь в облозі Ізмаїла, бойових операціях в Тульчі, Ісакчі, Браїлові, штурмі турецьких укріплень на дунайських островах. Поширення серед українського населення чуток про створення «нової Січі» призвело до масового руху селян-кріпаків на придунайські землі за «козацькою волею». Це викликало занепокоєння у царського уряду, і 20 липня 1807 Олександр I видав наказ про припинення формування війська. У місце розташування війська прибула спеціальна військова експедиція, яка мала заарештувати селян-втікачів і повернути їх власникам, а колишніх задунайських і чорноморських козаків переселити на Кубань. У цих умовах частина устьдунайців перейшла на Задунайську Січ, а переважна більшість козаків розійшлася і осіла в придунайських степах.

У 1828 у зв'язку з новою російсько-турецької війною уряд відновив у Південній Бессарабії козацькі формування під назвою Дунайське козацьке військо. До його складу увійшли: колишні устьдунайці, задунайські козаки, що оселилися в Бессарабії до 1828, російські відставні солдати та волонтери з Балканських країн. Військо складалося з двох шестисотенних кінних полків. Служба тривала 30 років. Полки

охороняли кордони по Дунаю, Пруту та по Чорноморському узбережжі, несли гарнізонну службу в Ізмаїлі і Акермані.

Під час Кримської війни 1853-1856 дунайці брали участь в боях у Добруджі, на Кавказі. У квітні 1854 обороняли Одесу від нападу англо-французької ескадри. У 1856 військо перейменоване у Новоросійське козацьке військо. В адміністративному і військовому відношеннях підлягало новоросійському і бессарабському генерал-губернатору. Місцеве керівництво здійснювало військове правління на чолі з наказним отаманом, якого призначав уряд. Серед найвідоміших отаманів були генерал-майор С.Василевський, генерал-лейтенант О.Шостак, генерал-майор І.Гангардт. Козаки обирали лише станичні правління. У 1868 військо складалося з 10 станиць і хуторів (південна частина теперішньої Одеської області) з населенням 13 141 особа і мало в користуванні 56 000 десятин землі. Козаки займалися землеробством і скотарством. Військо мало свій шпиталь та військове училище.

У зв'язку з невдоволенням козаків важкою військовою службою та зловживаннями старшини у 1842-1845, 1849, 1855, 1858 відбувалися виступи за «вихід з війська». Згідно з царським указом від 3 (15) грудня 1868 Новоросійське козацьке військо ліквідувалось, рядові козаки переводились на становище селян-власників.

Внутрішній устрій нагадував устрій Запорозької Січі. Центральним органом управління був Кіш, який очолював кошовий отаман. Було запроваджено колишні старшинські посади. Військо поділялося на курені, на чолі яких стояли курінні отамани. Кошовий отаман одержував ознаку влади — пернач, військовий прапор і військову печатку. Кошовий отаман і старшина призначались урядом, а не обирались козаками. У військовому відношенні військо підпорядковувалося російському командуванню. Першим кошовим отаманом став елисаветградський поміщик Іван Підлесецький, згодом – Хома Бучинський.

Дунайське козацьке військо - після знищення Запорізької Січі в 1775 році частина запорізьких козаків пішла до Туреччини і оселилася на березі Дунаю, між фортецею Рушук і Сілістрією, утворивши нову Січ. У 1803 році вони перейшли на гирло Дунаю, в урочище Гедерле-Бугаз. Витіснивши російських втікачів-розкольників, що жили там, запорожці влаштували свій кіш, зайнявши по берегу моря до фортеці Аккермана всі місця, зручні для рибної ловлі. Сюди почали збиратися втікачі з різних інших місць, і число осіб, що склали нову Січ, дійшло до 10 000 чоловік. За відзнаку в боях, особливо ж під час упокорення Віддинського бунту, козаки отримали від турецького уряду назву яничарів.

У 1806 році, як тільки почалася війна з Туреччиною, дунайські запорожці перейшли на бік Росії, увійшли до складу діючої армії і отримали назву буджацьких або усть-донецьких козаків. Після укладення миру частина їх була зарахована в Чорноморське козацьке військо, а частина, з колишніми при армії волонтерами з сербів, греків і албанців, залишилася в Бессарабії, в Буджацькому степу, оселившись на казенних землях. У царювання Олександра I особливих правил про устрій Дунайського козачого війська видано не було, і воно знаходилося у віданні цивільної влади, нарівні з селянами.

У 1828 році, під час війни з турками, дунайські козаки, згідно з їхнім бажанням, були перераховані у військове відомство і склали 2 полки: 1 і 2-й Дунайські. Один з них, кінний, призначався для сухопутної служби, а інший, піший, призначався для служби на судах дунайської флотилії. Після закінчення війни полки були наділені землями в Буджацькому степу. Таким чином, склалися нові військові поселення в 3 станицях: Старокозачому, Волонтерівці і Акмангіті. Незабаром до Дунайського війська були зараховані деякі суміжні землі та селища. У 1836 році воно складалося вже з 8 станиць, з населенням понад 7 000 осіб обох статей і з земельним наділом близько 35 000 десятин. Землі цієї для війська було недостатньо, тому в 1839 році до нього були приєднані суміжні землі, що призначалися для користування циган, які були зараховані до війська.

У 1844 році було видано положення про Дунайське козацьке військо. На обов'язок Дунайського війська покладалося утримання кордонної варти і варт на островах Літа, Чемалі, Георгіївському і по лівому березі Дунаю, а також підтримання поліцейського порядку в містах Одесі, Акермані, Херсоні та Херсонському повіті. Для зовнішньої служби військо зобов'язувалося мати на готовності 2 кінних полки. Начальство над ним, під головним веденням Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора, було ввірене офіцеру регулярних військ. Цей військовий начальник і складена при ньому канцелярія формували полки та завідували військово-поліцейською і господарською частиною війська. Місцеве управління війська складали: наказний отаман, військове правління, комісія військового суду і станичного правління. Поліцейське та господарське правління станиць було ввірене станичним старшинам.

До 1 січня 1856 року в Дунайському козацькому війську на дійсній службі перебувало 2811 осіб (за списком 2 858). У тому ж році військо було перейменовано в Новоросійське, під якою назвою проіснувало недовго. В силу малоземелля, воно не могло отримати подальшого розвитку шляхом приросту населення; служилий його склад був вкрай нечисленний, і, замість 2 комплектних полків з черговими змінами, військо ледь формувало полк, та й то за допомогою постійної видачі з військового капіталу грошей на бойове спорядження. До того ж, за Паризьким трактатом 1856 року, південна межа Російської Імперії була змінена і частина земель Новоросійського війська відійшла до Молдавії; малоземелля зросло ще більше.

У 1868 році Новоросійське козацьке військо було скасоване, з зарахуванням його штабних і обер-офіцерів і дворян до дворянства Бессарабської області і з наданням їм в повну особисту і потомствену власність садибної землі, що знаходилася в їх володінні. Крім цього, з числа землі в загальному військовому володінні, що входила до юрту станиць і хуторів, було надано у власність: штабс-офіцерам — по 300, обер-офіцерам — по 150 і зауряд-офіцерам — по 75 десятин. Надані війську 2 прапори і Найвища грамота були здані до церкви станиці Волонтерівкі, для зберігання на вічні часи, а холодна і вогнепальна зброя — в Бендерський артилерійський склад.

Новоросійське козацьке військо (1828-1868) - Дунайське козацьке військо відіграло помітну роль у заселенні та економічному освоєнні південно-бессарабських степів, у розвитку в краї козацьких традицій. Першу статтю з історії Дунайського війська подав А.О. Скальковський, відомості з якої увійшли до книги про історію Нової Запорозької Січі. В зв'язку з її перевиданнями, наводилися нові факти з історії дунайського козацтва. Писав А.О. Скальковський і про сучасні йому події в Дунайському козацькому війську, які супроводив історичними довідками.

Опис Дунайського (з 1856 року - Новоросійського) козацького війська з невеличкою історичною довідкою на початку 60-х років XIX ст. подав відомий дослідник Бессарабії офіцер Генерального штабу О. Й. Зацук. З того часу, за виключенням короткої історичної розвідки про Дунайське військо, опублікованої у 1913 році краєзнавцем П.Т. Коломойцевим, літератури про нього не з'являлося.

В наш час, крім енциклопедичних довідок, про дунайське козацтво можна дізнатися лише з публікації окремих документів у відповідному томі "История Молдавии. Документи и материалы", дослідження молдавського історика І. А. Анцупова з аграрної історії Південної Бессарабії в XIX ст. та монографії О.А. Бачинської. Після ліквідації Усть-Дунайського Буджацького козацького війська, переважна більшість козаків лишилась в Бессарабії. Вони разом з задунайськими запорожцями, які повертались до Росії з Туреччини, протягом 20-х років неодноразово зверталися до державних установ з домаганням створення в краї козацького війська.

Російсько-турецька війна, яка розпочалася в 1828 році, пожвавила клопотання козаків. Ці прагнення співпали з намаганням командування збільшити військовий контингент Дунайської армії. На початку червня 1828 року уряд дозволив

сформувати козацьке військо, яке одержало назву Дунайського (не плутати з Дунайським полком Й. Гладкого). 14 червня 1826 року загальне керівництво з організації Дунайських козацьких полків було доручено новоросійському і бессарабському генерал-губернатору М.С. Воронцову. Безпосередньо формування війська покладалося на предводителя дворянства Херсонської губернії полковника С.П. Чолобітчикова.

Першими до складу війська були зараховані колишні усть-дунайські буджацькі, чорноморські козаки й задунайські запорожці, які оселились в Бессарабії і Херсонщині до 1828 року та волонтери з Дунайських князівств і Балканського півострова, що служили добровольцями в російській армії під час російсько-турецьких війн кінця XVIII - початку XIX ст. Волонтери могли принести велику користь діючій армії: вони знали місця військових дій та східні мови. До війська були також включені села козаків та волонтерів Акерманського повіту - Акмангіт, Старокозаче і Волонтирівка (остання тепер у районі Штефан Воде Республіки Молдови).

Оскільки козаків і волонтерів не вистачало для виконання завдань покладених на військо, в 30-ті роки XIX ст. уряд дозволив поповнити його за рахунок інших категорій населення: з початку 1832 року почалося прийняття дворянських та обер-офіцерських дітей Бессарабії і Херсонської губернії; протягом 1832-1836 років було передано відставних військових службовців, сусідних селян-переселенців з Курської губернії, оселених в Акерманському повіті; в 1839 році приєднали осілих та кочових коронних циган Бессарабії. Разом з населенням до війська увійшли села Акерманського повіту Михайлівка, Костянтинівка, Фараонівка, Каїри (тепер с. Крива Балка; всі селища Саратського р-ну Одеської обл.), Миколаївка (тепер Ново-Миколаївка Кілійського р-ну Одеської обл.), Ново-Троїцьке (зникло), Петрівка (тепер Білгород-Дністровського р-ну Одеської обл.). У 1844 році через недостатню кількість земель, прийняття до Дунайського війська припинялось. Виключенням став період Кримської війни 1853-1856 років, коли для посилення полків, як тимчасовий захід, уряд дозволяв прийом волонтерів на 6 років без зарахування до козацької верстви.

Крім зазначених офіційно для формування війська груп населення до нього потрапила значна кількість втікачів з поміщицьких і державних селян, міщан. Вони намагались легалізувати своє становище, позбавитись феодального гноблення, зловживань адміністрації, знайти не лише особисту свободу, але й завести власне господарство. Бессарабська обласна казенна палата відзначила, що чутки про формування в краї козацького війська «шкідливо» діють на селян, багато з яких «згодні тікати до них (козаків) для однієї лише вільності».

Незважаючи на землі, новоприєднаних станиць земельного фонду було недостатньо, а після Кримської війни ситуація погіршилась. За Паризьким миром від Російської імперії відходила частина Південної Бессарабії, до якої входили станиця Миколаївка, хутори Ново-Троїцьке та Парাপарі. У зв'язку з втратою земель війську було дозволено придбати с. Байрамчу, незабаром перейменоване в Миколаївку-Новоросійську. У 1858 р. в станиці Миколаївці-Новоросійській мешкало 796 осіб; Волонтирівці - 2578, Старокозачій - 1987, Акмангіті - 2515, Каїрах - 1193, Фараонівці-1339, Петрівці-168, Михайлівці- 1113, Костянтинівці -176, крім того не козацького стану - 137 осіб. Всього на 1858 р. у війську було 12002 мешканця.

Вже з початку свого формування населення Дунайського війська було полінаціональним і значною мірою відбивало етнічну строкатість краю. До його складу входили: українці, молдавани, росіяни, болгары, цигани, серби, албанці, греки, поляки. Основу його складали українці. На середину 50-х років XIX ст. національний склад являв наступне: українці становили 34 %, молдавани - 27,8 %, цигани - 22,7 %, росіяни - 15,5 %. У війську відбувалися постійні переселення козаків з одних станиць до інших, внаслідок чого населення в них ставало багатонаціональним.

Дунайське козацьке військо було частиною іррегулярних сил Російської імперії і, як всі інші козацькі війська створені урядом, було позбавлено самоврядування, а

весь його внутрішній устрій, порядок відбування служби і спосіб життя козаків суворо регламентувався військовою старшиною і адміністрацією.

В 30-ті роки XIX ст. розпочалась підготовка проекту «Положення о Дунайском казачьем войске», затвердженого 13 грудня 1844 року. В основу його покладено регламентацію уряду для Донського війська. Головне управління ним, згідно «Положенню», здійснював на правах командира окремого корпусу мирного часу за посадою новоросійський та бессарабський генерал-губернатор. У військово-адміністративному відношенні військо підпорядковувалося Департаменту Військових поселень Військового міністерства і козацькому відділу Головного штабу.

Безпосереднє керівництво військом здійснювало Військове правління на чолі з наказним отаманом, якого призначав уряд. Військове правління керувало всіма сторонами військового життя: виконанням законів, порядків, добробутом та безпекою осіб, майна тощо. Кожного року Правління надавало звіт про стан війська і станиць наказному отаману і новоросійському та бессарабському генерал-губернатору. Члени Військового правління не змінювались на своїх посадах по декілька років. Так, підполковник П.В. Шкляревський був старшою особою, а осавул М.І. Недзельський асесором - 10 років. Військовому правлінню підпорядковувались військовий шпиталь, військове училище та станичні правління. Станичні правління здійснювали управління на місцях, вони обирались всім населенням станиці. У 1844 році станичні правління відкривались у восьми станицях і хуторах із десяти, але згодом через малочисельність населення станичні правління залишались лише в чотирьох станицях. Для підтвердження законності своєї влади наказному отаману, Військовому правлінню, отаману кожної станиці надавались печатка і насека (булава). Остання була запозичена «зі старовинних козацьких звичаїв, і тепер вводиться як знак, що зобов'язує людей поважати суд і порядок» - зазначалось в примітках до «Положення».

Центр управління військом мав розміщуватися в ст. Волонтирівка. Однак, через те, що в цій станиці не було необхідних помешкань, Військове правління до 1856 року знаходилося в Акермані. Після придбання Миколаївки-Новоросійської воно переїхало до цієї станиці. На початок 60-х років XIX ст. тут знаходились майже всі головні військові установи: шпиталь, головний військовий храм Св. Миколи Чудотворця, поштова станція та військове училище.

Дунайське військо утворювалось, як збройна допомога армії. Більшість козаків вже мали військову підготовку та бойовий досвід. Військо складалося з двох шостисотенних кінних полків (до 1844 р. — п'ятисотенних). Служба тривала 30 років: 25 - польова, 5 - внутрішня (згодом термін служби змінювався. На діючу службу мали притягатися одночасно не більш третини служилих козаків, але в строю весь час знаходилось біля половини.

Полки мали нести внутрішню і кордонну службу на території Бессарабії і Херсонської губернії, тримати залоги в містах Одеса, Ізмаїл, Акерман. Виконували козаки й інші завдання: 1828-30-х роках входили до складу протичумних, протихолерних карантинів у Бессарабії, Одесі; 1831 рік - несли охоронну службу в Балтському повіті Подільської губернії через повстання в Польщі; 1833 рік - знаходилося на Волощині через кризу в Туреччині. З 1847 по 1856 роки чотири сотні дунайців входили до складу Окремого Кавказького корпусу. Вони перебували в фортеці Грозній, брали участь у боях на лівому фланзі Кавказької лінії.

В період Кримської війни 1853-1856 років був сформований полк № 3, що проіснував до її закінчення. Козаки несли аванпостну службу на Дунаї і вздовж чорноморського узбережжя до Дніпра; входили до складу гарнізонів Ізмаїла, Тульчі; здійснювали наскоки на турецькі позиції на Дунаї в районі островів дельти і на Бабадаг; відзначилась в боях кінноракетна батарея дунайців. Козаки полку № 2 захищали Одесу 10-11 квітня 1854 року від нападу англо-французької ескадри, брали в полон екіпаж англійського фрегата «Тигр». За мужність та героїзм дунайські полки № 1 і 2 були нагороджені штандартами «За хоробрість», а також отримали права та

привілеї армії. У 1856 році у зв'язку з відходом від Росії придунайської частини Бессарабії Дунайське військо було перейменовано в Новоросійське. З цього часу воно несло кордонну службу на лінії Болград-Татарбунари і далі по Чорноморському узбережжю.

Військова територія являла собою цілинний степ без необхідних угідь і водних ресурсів. Станіці дунайців були розташовані черезсмужне з селами державних селян і колоніями іноземних поселенців і не мали безперервної території. Все це спричиняло для війська цілу низку незручностей в землекористуванні. Крім того, земельного фонду було недостатньо, і козаки користувались значно меншими ділянками, ніж визначалось «Положенням». Козацький пай мав становити 30 дес., проте, після виділення різного рангу старшинам від 100 до 250 дес. і 7 церквам по 100 дес., козакам лишилося всього біля 10 дес. – «пропорція досить недостатня для хліборобства і сінокосу». Але значна частина козацтва не могла скористатися навіть цією землею через нестачу робочої худоби і реманенту. Посухи, сарана, епідемії та епізоотії, неможливості застосування у злиденних умовах будь-якої агротехніки призводили до хронічних неврожаїв. У 1855 році наказний отаман І.Є. Гангардт писав, що козаки «ледь мають хліб навіть у врожайний рік. Однак, ця бідність перетворюється у справжні злидні, коли трапляються посухи, сарана, пошесті або довге перебування господаря на службі».

Господарство війська, основу якого складало землеробство і тваринництво, мало невисокий рівень розвитку і нерідко не забезпечувало прожиткового мінімуму. Так, в козацьких станицях виробництво зерна було нижчим за норму споживання. Збір зерна складав в середньому 2,1 четверті на особу, без врахування насіння, при мінімальній нормі 2,2 четверті. Для того, щоб не допустити повного розорення козаків у війську були започатковані запасні хлібні магазини, з яких у неврожайні роки можна було брати зерно для засіву та особистого користування. Козаки займались також городництвом, садівництвом, виноробством, бджільництвом.

Розвиток тваринництва в козацьких станицях йшов у руслі загальної тенденції, характерної для Буджака в цілому, але цей процес мав і помітні відміни. В першу чергу, це стосується конярства. В зростанні кількості коней була зацікавлена, як військова адміністрація, так і козаки, які прагнули з піших стати кінними.

Велика рогата худоба була представлена волами і коровами. Важливою галуззю тваринництва було свинарство і вівчарство. Останнє досягло досить високого рівня розвитку і навіть орієнтувалось на ринок, на що вказує зростаюча кількість тонкорунних та напівтонкорунних вівців. Промислових підприємств у війську не існувало. Млинарство знаходилось на рівні ремісничого виробництва. Внутрішня торгівля розвивалась повільно. Лише недільні базари відбувались в чотирьох станицях, а в Микоклаївці-Новоросійській проводились Георгіївська та Покровська ярмарки. «Торговельне товариство», яке відкрилось згідно «Положенню» було незабаром розформоване, через незнання козаками торговельного обороту, але хоча незначний, все ж прошарок людей, що займались торгівлею був. Займались козаки різноманітними ремеслами і промислами: ковальством, кушнірством, теслярством, візництвом, рибними промислами тощо.

Духовні та освітні установи були представлені у війську церквами, приходськими школами та училищем. У військовому училищі мали викладатися російська мова, математика, Закон Божий та «правила військового мистецтва, необхідні для козацької служби». Особливо відзначалась в училищі бібліотека привезена наказним отаманом І.Є. Гангардтом з Лондона, Парижа, Лейпцига. Вона складалась з найкращих навчальних підручників, енциклопедій, періодичних видань російською, французькою мовами та наочного приладдя: астрономічних та географічних карт, глобусів, зображень до анатомії, зоології, історії. Для охорони здоров'я у кожній станиці знаходився фельдшер, а в 1862 році був відкритий шпиталь.

Домагаючись створення козацького війська, різні соціальні категорії населення переслідували свою мету. Визначалася вона, перш за все, інтересами цих категорій, їхнім баченням перспектив знаходження у війську. Безперечно мав значення і традиційний психологічний стереотип прагнення до «козацької волі», що звільняла від феодально-бюрократичного гноблення місцевої адміністрації, але це був не єдиний і не головний чинник. Далеко не всі зуміли здійснити свої надії. Багато розчарувань було серед мало- і незаможної частини населення.

Заможна верхівка використовувала в своїх господарствах найману працю сіроми, орендувала ділянки у козаків неспроможних їх обробити. Проте, господарства не в силі були використати всієї кількості вільної робочої сили. Частина збіднілих верств козацтва наймалась у вільний від служби час у господарства поміщиків і заможних колоністів.

Не виправдання сподівань значної кількості населення завести власне господарство і позбавитись феодального гноблення, довготривала служба викликала невдоволення своїм становищем незаможної частини козацтва. Але в умовах жорстокої військової регули це незадоволення не могло набути відкритих форм опору. Найбільш характерними для війська формами протесту були втечі козаків зі служби, хвилювання через бажання виходу з війська.

Втечі носили хронічний характер. Так, особливо стурбувала адміністрацію втеча за Дунай в 1844 році 38 козаків, викликана перевіркою прізвищ козаків, бо багато з них (переважно селяни-втікачі) потрапили до війська під чужим ім'ям. Для сприяння видачі втікачів Міністерство іноземних справ Росії навіть звернулось до турецької влади. На кінець 60-х років за всіма полками, станицями і хуторами війська нараховувалось 255 втікачів.

В 40-х роках XIX ст. невдоволення службою, утисками, зловживаннями і гнобленням з боку старшини вилилися в рух за вихід з війська. Особливої гостроти він набрав у 1842-1844 роках, коли козацька сірома станиць Фараонівка, Каїри, Волонтирівка відмовилася коритися військової адміністрації нести службу і виконувати повинності, вимагаючи виключення з війська. Однією з причин цього було нехтування військовою адміністрацією способу життя, національних традицій циган. Подібного роду заворушення відбувалися у війську і в 1849, 1855 роках.

Дунайське військо було сформовано з досить різних, як в етнічному, так і в побутовому плані елементів. Характерні риси козацьких звичаїв простежуються в прізвищах, домобудівництві, намогильних хрестах. Українські звичаї поширювались і в станицях, де більшість складали молдаване, болгары, греки та інші. Схожі культурно-побутові звичаї у війську можна знайти серед українського, російського, молдавського, сербського, грецького, болгарського населення. Сумісне мешкання, спільна трудова діяльність сприяли постійним контактам різних груп військового населення, їх взаємовпливам у побуті, звичаях, культурних традиціях. Втім, значно різнилася циганська частина, яка за виключенням військової служби, майже не мала нічого спільного в побуті з іншими групами військового населення.

В грудні 1868 р. у зв'язку з проведенням в 60-70-х роках XIX ст. військової реформи, внаслідок малочисельного служилого складу і утримання за допомогою постійного надання коштів із казни Новоросійське військо було ліквідовано.

Дунайське (Новоросійське) козацьке військо стало останнім козацьким формуванням на території сучасної України. Проіснувавши 40 років воно було ліквідовано, як і інші подібні формування. Для його ліквідації було спеціально розроблено «Положення», яке визначало становище офіцерів та козаків після ліквідації війська. Фактичний перехід козаків в стан селян-власників, наділення землею офіцерського складу та інші заходи, пов'язані з розформуванням, тривали протягом 1869 року. Втім, пам'ять про козацтво зберігається у мешканців регіону і до сьогодні.

09. БУДЖАЦЬКА РЕСПУБЛІКА.

Лютнева революція 1917 року в Росії спричинила посилення українського національного руху. В Буджаку створювались українські школи, організовувались осередки «Просвіти». Українське населення тих частин Буджаку, де українці становили більшість (Акерманщина: болгари-21%, українці-21%, румуни-19%, росіяни-17%, німці-16%, євреї-3%, гагаузи-2%; Ізмаїльщина: румуни-32%, росіяни-30%, болгари-19%, гагаузи-7%, українці-5%, євреї-3%; Кілійщина: українці-34%, болгари-27%, румуни-19%, росіяни-18%, гагаузи-2%), домагались від Генерального Секретаріату УЦР-УНР приєднання цих земель до Української Народної Республіки. У листопаді 1917 року в Бессарабії було створено державний парламентський орган під назвою «Сфатул Церій» (Рада Країни). 15 грудня 1917 року він проголосив Бессарабію «Молдавською Народною Республікою» (МНР) у складі Російської федеративної демократичної республіки, утворення якої вітала Центральна Рада, яка підтримувала право всіх народів Росії на автономію у федеративному зв'язку. Свої міждержавні стосунки МНР і УНР здійснювали насамперед на основі «спільної боротьби з більшовицькою анархією на фронті і в тилу». За таких умов Центральна Рада і «Сфатул церій» навіть відклали «до кращих часів» спірне питання про майбутнє придунайських земель, лівобережжя Дністра і Хотинщини, заморозивши «питання територіальних претензій один до одного до установчих зборів українських і молдавських». До речі, перше засідання молдавського парламенту проходило 21 листопада 1917 року в Кишиневі під охороною «національних молдавських і українських військ». На жаль, реальна влада незалежної України на Буджак не розповсюджувалася й Молдавський парламент, вірніше його керівництво (значна група депутатів - немолдаван не взяла участі в голосуванні), прийняв рішення (за домовленістю з командувачем Румунського фронту генералом Д.Щербачовим) про запрошення румунських військових сил для забезпечення «захисту населення від більшовицького впливу та належного порядку» на території Бессарабії (до складу якої входив Буджак). Королівська Румунія, яка давно претендувала на територію Бессарабії і вважала її землі румунськими, а молдаван - румунами, цим негайно скористалася. За два з половиною місяці (кінець грудня 1917 року - лютий 1918 року) Бессарабія була зайнята румунськими військами. В умовах румунської окупації бессарабський парламент проголосив приєднання Бессарабії до Румунії. Проти цього рішення виступили українські депутати В.Цеганко, Чумаченко, Панцір, Прічицький та інші, за що були заарештовані і розстріляні.

Жорстокий терор, яким супроводжувалося загарбання Буджаку, був узаконений введенням воєнного стану. Проголосивши місцеве населення «ослов'яненими румунами», Бухарест не нехтував нічим, щоб повернути їх у румунське «першгородство». На захоплених територіях влада ввела різноманітні заборони на свободу слова й друку, обмеження щодо пересування транспорту. Землі роздавали румунським офіцерам, відбувалася активна румунізація краю: в перші два роки окупації майже дві третини народних шкіл стали румунськими, а в 1924 році не залишилось жодної нерумунської школи; в такий самий спосіб проводилася румунізація середніх шкіл і гімназій. На румунський взірць змінювалися прізвища, назви міст і сіл. Спеціальний декрет міністерства освіти передбачав, що «громадяни румунського походження, які втратили свою, материнську мову, повинні віддавати своїх дітей лише до державних або приватних шкіл з румунською мовою навчання». Постійних утисків і переслідувань зазнавали не румунські культурно-освітні організації і товариства, видавництва, періодична преса. Було замінено майже все керівництво православної митрополії; нелояльних до влади позбавляли громадянських прав. У крайових і повітових центрах створювалися служби контрпропаганди, які склалися із секцій безпеки, фінансів та культури. До їх складу входили представники військової адміністрації, жандармерії, префектури, поліції, інспекції праці й церкви, що здійснювали тотальний контроль за населенням і його настроями.

Враховуючи це, на Буджаку знову, в новій якості, відродилося козацтво. Воно відіграло важливу роль в політичному і культурному житті краю, мало намір будувати Буджацьку козацьку республіку, маючи зв'язки із кубанцями та донцями, отаманська верхівка яких працювало над створенням Кубанської та Донської республік. Головною військовою силою Буджацької республіки мали бути некрасівці, селянське ополчення «вільних козаків», які активно боролися із румунською окупацією. Опір очолила інтелігенція. Педагоги надсилали в органи державної влади протести з вимогами зупинити румунізацію освіти, організовували приватне навчання рідною мовою. Батьки учнів бойкотували румунські школи. Юнаки нерумунського походження масово ухилялися від військової служби в румунській армії, дезертирували, втікали за кордон. Священики читали в церквах проповіді рідною мовою. На Буджаку діяли козацькі загони селянської армії батьки Махна, Чорноморського повстанського козацького війська (отамани С.Заболотний, Дерев'яга, Я.Кошовий, Солтис, Боровський, Кіршул, Карий, Коваленко, Стратіївський, Солоненко, І.Деркач, Бондаренко, Шевченко), Одеського українського військового Коша (І.Луценко), Союзу української молоді (Одеська Січ), Гайдамацькі курені (О.Сахно-Устимович). Татарбунарська козацька сотня вчинила опір наступаючим румунам; біля села Єнікіой місцеві жителі, озброївшись кілками, змусили тікати загарбників; в Акермані було сформовано Дністровський полк; виникли загони в Ізмаїлі, Рені, Вилковому, Кілії. Збройні загони повстанців нападали на поміщицькі маєтки, приміщення сигуранци (таємної поліції) і жандармські пости, знищували засоби зв'язку. Протягом 1918-1924 років відбулося понад 150 збройних виступів; найзначніші – Хотинське (січень 1919), Бендерське (травень 1919), Татарбунарське (вересень 1924) повстання. Проте слабо озброєні повстанці не змогли протистояти румунській регулярній армії. Під час боїв з румунськими каральними підрозділами велика кількість повстанців загинула, частина потрапила у полон і без суду та слідства була розстріляна (школярами в 1968 році одній з таких козацьких груп була встановлена стела в селі Муравльовці біля старої школи).

Із газетної статті 1960-х років: «Как должен жить казак, возрожденный к свету и счастью? Душу – Богу! Жизнь – Отчизне! Сердце – людям! Честь – никому! Станичное устройство: управа с канцелярией, казацкое училище да местный гарнизон. Хозяйственные будни: земля под пашню, випас, под огороды, садики, под виноград «новак»; лиман, где всем ватагам определить по плесу, всем улицам – кирганы и под полив – дулап. Высокое – духовное – Храм Божий – староверовский; Игнатия Заветы: честь-воля казака. Семья: бабуля, матушка (отец погиб в турецкую), детей охалка – пятеро, а женка – половчаночка... И праздник наш – казацкий, осенний – звонко-сабельный, где атаман пред обществом должен держать отчет... Январь, год восемнадцатый... Три сотни регулярных на пять казацких шашек... Нашел в архивах: «Расстрелян за вооруженное сопротивление румынским войскам... Население же Муравлевки-Дирекю в назидание перепорото плетью... Безбоязненно, красиво и стремительно – жил прадед Давыд – атаман станицы Муравлянки – казак-муравель»...

10. ТАТАРБУНАРСЬКА КОЗАЦЬКА СОТНЯ (1-й революційний Акерманський кавалерійський загін). ТАТАРБУНАРСЬКЕ ПОВСТАННЯ (1924).

Татарбунарська козацька сотня (із 1924 року - 1-й революційний Акерманський кавалерійський загін) - Одна з найбільш дієвих підпільних козацьких організацій Буджаку (кількість членів до 50 чол.). Була заснована у 1918 році (отаман С.Моргайло) як бойовий загін молоді, що взяла охорону Татарбунар в свої руки; вела бойові дії проти румунських загарбників в Арцизі, Татарбунарах до початку березня 1918 року; після перейшла до підпільної роботи – робили наскоки на поміщицькі маєтки, жандармські пости, у 1921 році вивели з ладу телефонний і телеграфний зв'язок та напали на татарбунарський жандармський пост, у 1922 році

загін розгромив маєтки поміщиків у Миколаївці і Бургуджі, млин і електростанції в Татарбунарах; проіснувала до 1924 року (тоді ж отаманом було обрано Кольцова). Керівники сотні та її члени-козаки (молдовани, українці, росіяни, болгари із станиць та сіл Чишмя, Галієшт, Михайлівка, Акмангіт, Нерушай, Золокар, Шаганы, Фурман, Муравлівка) – І.Клюшників, Л.Цуркан, М.Лісовий, І.Бежанович, І.Батіщев, Ф.Коваль, Ф.Бальц, К.Назаренко, О.Павленко, Г.Черненко та ін. готувались до збройного повстання, заготовляли зброю, боєприпаси. Сотня під час Татарбунарського повстання виконувала розвідувальні функції, контратакувала наступаючі королівські війська. В бою біля татарбунарського мосту (17 вересня 1924 року) був смертельно поранений отаман Кольцов та загинула основна частина сотні, не пропустивши карателів до Татарбунар. Після оточення румунами повсталого села, козаки, що залишились в живих, прорвались на південь в район Галілешти-Жебріяни, де потрапили в засаду й дали останній бій (22 вересня 1924 року).

Татарбунарське повстання - збройне селянське повстання в Південній Бессарабії під керівництвом більшовицької партії проти румунської влади, що проходило 15—18 вересня 1924 року. 12 вересня 1924 року в селі Миколаївському (Бессарабія, Румунія) розпочалося селянське повстання, що через три дні перекинулося на Аккерманський повіт. 15 вересня в Татарбунарах селяни проголосили радянську владу, яку утримували три дні. Повстання жорстко придушене румунськими військами: розстріляно 500 селян, більшість з яких не були причетними до повстання.

Однією із причин повстання було незадоволення селян аграрною політикою, яку проводив румунський уряд, зокрема Аграрною реформою 1921 року. Також сприяв повстанню курс Комінтерну на світову революцію, селянський повстанський рух (протягом 1918-24 рр. відбулося понад 150 повстань).

У повстанні брало участь близько 6 тис. осіб, очолив повстання ревком на чолі з О. Клюшниковим. Слабоозброєні повстанці не могли протистояти румунській армії. Повстання не підтримали молдавські селяни і німецькі колоністи. 1925 р. судовий процес («Процес 500») над учасниками повстання. 85 осіб було засуджено на різні терміни ув'язнення. Судові переслідування тривали аж до 1929 р. Порівняно ліберальні вироки були зумовлені широкою компанією протестів у Румунії та за її межами.

На боці повсталих виступила Комуністична партія Румунії. ЦК компартії Румунії в спеціальному маніфесті закликав надати допомогу повстанцям. У ноті протесту радянський уряд зажадав покласти кінець кривавим розправам. Розправившись з повсталими і заарештувавши багатьох його учасників, румунська влада в 1925 році інсценувала «процес 500», який повинен був довести, що Татарбунарське повстання — «справа рук Москви». На захист заарештованих татарбунарцев виступили Анрі Барбюс, Ромен Роллан, Ептон Сінклер, Теодор Драйзер, Альберт Ейнштейн, Бернард Шоу, Луї Арагон, Міхай Садовяну, Констянтин Пархон, Томас Манні, багато інших представників науки і культури. У листопаді 1925 року в Кишинів прибула делегація прогресивної громадськості країн Західної Європи на чолі з письменником Анрі Барбюсом. Делегація добилася присутності на процесі. Пізніше Барбюс напише у своїй книзі «Кати»: «Може бути, якщо б я вже не був революціонером, я став би ним, повернувшись із цього трагічного хаосу південної Європи». Судові переслідування тривали до 1929 року. Не знайшовши доказів їх зв'язки з Москвою і під тиском громадської думки суд виправдав більшість арештованих. Засуджено було лише близько 85 чоловік, які були засуджені до термінів від 5 років до довічного ув'язнення.

11. КНИГИ ПРО БУДЖАЦЬКЕ КОЗАЦТВО.

Загалом, з початку 90-х років ХХ століття по т. ч. було надруковано про козацтво Буджаку близько 40 книг (з них 11 – багатотомники: «Козацтво» в 3-х випусках, «Адамівська Січ» в 33-х книгах, «Річ про Адамівську Січ» в 3-х томах, «Адамівська громада» - в 2-х томах, «Архіви козаччини Задністров'я» в 20-ти книгах, «Сучасне козацтво Південноукраїнського Задністров'я» в 9 томах, «Задністрова Січ» в 3-х частинах, «Архіви козаччини Буджаку» в 5-ти книгах, «Архіви козаччини Одещини» в 7-ми книгах, «Буджацьке козацтво» в 3-х частинах, Збірка «Лицарі України» у 12 частинах).

01. Тимофєєва С.В., Тимофєєв В.Я. Архіви козаччини Задністров'я. 11 тт. (20 кн). Видавництво «СП «Петрекс». Білгород-Дністровський. 2003-2010. Документи та матеріали козацтв Задністров'я.

02. Тимофєєва С.В. Сучасне українське козацтво на півдні Одещини. Видавництво «СПД СП». Білгород-Дністровський. 2005. 80 стор. Бібліографія. Стисло викладена історія козацтва півдня Одещини.

03. Тимофєєва С.В. Сучасне козацтво Білгород-Дністровщини. Видавництво «СПД СП». Білгород-Дністровський. 2006. 174 стор. Додатки. Бібліографія. Ілюстрована історія козацтва Білгород-Дністровського (міста та району).

04. Ушанова С.В. Сучасне лицарство Задністров'я. Видавництво «СПД СП». Білгород-Дністровський. 2007. Висвітлюється історія виникнення сучасного Українського козацтва на території півдня Одещини (Білгород-Дністровський район та місто) – на Задністров'ї. Охоплено період з 1989 року по 2004 рік. 260 стор. Фото. Бібліографія.

05. Ушанова С.В. Задністровці. Нарис. Видавництво «Отаман». Білгород-Дністровський. 2008. 80 стор. Сучасне козацтво Задністров'я (місто Білгород-Дністровський та Білгород-Дністровський район).

06. Ушанова С.В. Козацтво Буджаку XVIII-XIX ст. Видавництво «Отаман». Білгород-Дністровський. 2008.

07. Ушанова С.В. Козацтво Буджаку XX-XXI ст. Видавництво «Отаман». Білгород-Дністровський. 2009.

08. Ушанова С.В. Сучасне козацтво Задністров'я. Довідник. Видавництво «Отаман». Білгород-Дністровський. 2010.

09. Ушанова С.В., Тимофєєв В.Я. Архіви козаччини Буджаку. Видавництво «Отаман». Білгород-Дністровський. В 3 тт.-5 кн. (кн.1-2011, кн.2-2011, кн.3-2011, кн.4-2012, кн.5-2012).

10. Ушанова С.В., Тимофєєв В.Я. Архіви козаччини Одещини. Видавництво «Отаман». Білгород-Дністровський. В 5 тт.-7 кн. (кн.1-2010, кн.2-2010, кн.3-2011, кн.4-2011, кн.5-2011, кн.6-2012, кн.7-2012).

Вищеперераховані книги є в центральних бібліотеках у Києві (Національна ім. Вернадського, Парламентська, Національна історична, Національна педагогічна ім. Сухомлинського, Інституту історії України НАНУ, Київського національного університету ім. Шевченка, Київського національного педагогічного університету ім. Драгоманова, Києво-Могилянської академії та ін.), Одесі (Національна ім. Горького, Одеського національного університету, Південноукраїнського педагогічного університету ім. Ушинського, обласній ім.), в обласних на Україні, в районних на Буджаку (Арциз, Болград, Білгород-Дністровський, Вилкове, Ізмаїл, Кілія, Рені, Сарата, Татарбунари, Тарутине) та в сільських і міських бібліотеках Білгород-Дністровського району і міста Білгорода-Дністровського.

ЗМІСТ:

ВСТУП. (3)

01. Буджак (межиріччя Дунай-Дністер – Південноукраїнське Задністров'я). (8)

02. Запорозька Січ. (35)

03. Гетьманська держава. (38)

04. Мазепинці (Мазепинська еміграція). (45)

**05. Наддністрянська (Акерман-Кучурганська) Січ (1775-1782).
Задунайська Січ (1783-1828). (49)**

06. Некрасівські та донські козаки в Буджаку. (53)

**07. Військо вірних козаків (1783-1788). Чорноморське козацьке
військо (1781-1860). (58)**

**08. Усть-Дунайське козацьке військо (1806). Усть-Дунайське
Буджацьке козацьке військо (1807-1827). Дунайське козацьке
військо (1828-1856). Новоросійське козацьке військо (1856-1869). (60)**

09. Буджацька республіка. (67)

**10. Татарбунарська козацька сотня (1-й революційний
Акерманський кавалерійський загін). Татарбунарське повстання
(1924). (68)**

11. Книги про Буджацьке козацтво. (70)

* * *

Підписано до друку 14.10.2019. Формат 60×84 1/16. Папір офсетний.
Умовн. друк. арк. 8,9. Обл.-вид. арк. 7,1. Зам. № 217.
Наклад 500 прим.

Видавець «ФОП Середняк Т.К.», 49000, Дніпро, 18, а/с 1212
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру
видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 4379 від 02.08.2012.
Ідентифікатор видавця в системі ISBN 7822.
49000, Дніпро, 18, а/с 1212
тел. (073)-444-88-54, 096-308-00-38
E-mail: 7984722@gmail.com,
www.isbn.com.ua

Віддруковано на базі поліграфічно-видавничого центру «Адверта»
49000, Дніпро, Короленко 3 / 308
тел. (066)-55-312-55, (056)-798-04-00
073-030-81-00
E-mail: 7980400@gmail.com,
www.isbn.com.ua
www.vk.com/izdatelstvo_adverta
www.facebook.com/adverta.lzdatelstvo

ISBN 978-617-7822-07-2

© Ушанова С.В. Козацтво Буджаку XVIII-XIX століть. Науково-популярний нарис. – Дніпро: Середняк Т.К., 2019. - 72 с.